

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut sociologických studií

Dominika Exnerová

Diskurzní pravidla spojená s umíráním:

Jak lidé hovoří o smrti blízkých

Diplomová práce

Praha 2016

Autor práce: **Bc. Dominika Exnerová**

Vedoucí práce: **PhDr. Jakub Grygar, Ph. D.**

Rok obhajoby: **2016**

Bibliografický záznam

EXNEROVÁ, Dominika. *Diskurzní pravidla spojená s umíráním: Jak lidé hovoří o smrti blízkých*. Praha, 2016. 62 s. Diplomová práce (Mgr.) Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut sociologických studií. Katedra sociologie. Vedoucí diplomové práce PhDr. Jakub Grygar, Ph. D.

Abstrakt

Diplomová práce se zabývá diskurzními pravidly reprezentace smrti blízké osoby ve společnosti. Autorka pracuje s Gorerovou teorií pornografie smrti a také se srovnáními současného a historického přístupu podle Ariése a Eliase, kteří považovali dnešní reprezentace umírání za více tabuizované než v minulosti. Praktickým základem textu je výzkum, který zkombinoval hloubkové rozhovory s mladými lidmi s interpretací uzavřenosti skupin, jako byla svépomocná podpůrná skupina a internetové diskuzní fórum. V analýze byly identifikovány dva základní přístupy v rodinách, a to zaměření na *praktické* aspekty umírání příbuzného, nebo na *citovou* stránku. Tyto dva přístupy v některých případech také způsobovaly rozpory v rodinách, pokud se na nich jejich členové neshodli. Byly identifikovány také některé podmínky měly vliv na pravidla, a to především věk zemřelého nebo sebevražda, protože o mladého člověka bylo méně přijatelné hovořit, než u starých lidí. Výzkum ukázal, že představa lidí o smrti není ve společnosti konstruována pouze mediálně, neboť dospělí mladí lidé měli vlastní zkušenosti se smrtí v rodině. V této práci je smrt považována za tabu, neboť společnost vytyčila striktní hranice, toho, co je a není vhodné.

Abstract

The thesis aims with discourse rules of dying of a close person. Author works with other theories, especially with Gorer's pornography of death and also comparisons of current situation and history of Ariés and Elias, who considered the current representations of death to be more a taboo than in the past. The practical base of the text is a research combining both in-depth interviews with young people and interpretations of closed groups, such as support group and internet discussion. The analysis identified two approaches in young people's families, focusing either on *practical* aspects of dying of a relative or on *emotional* aspects. These two approaches were in opposition against each other especially while both being present in a single family. Also, several conditions changing

discourse rules were identified. The death of a young person or by suicide were more tabuized than death of an elder person. Generally, the research shows that people's view on death is not constructed by media as Gorer proposed, since young adult people have their own experience from their families. In this text, death is considered to be a taboo of the society because of strict boundaries of what is appropriate and inappropriate.

Klíčová slova

Smrt, umírání, smrt blízkého, pornografie smrti, Gorer

Keywords

Death, dying, death of a close person, pornography of death, Gorer

Rozsah práce: 130 246 znaků

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracoval/a samostatně a použil/a jen uvedené prameny a literaturu.

Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.

Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne _____

Dominika Exnerová _____

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala vedoucímu práce.

Diskurzní pravidla spojená s umíráním: Jak lidé hovoří o smrti blízkých

Discourse rules connected to dying: How People Talk about Death of Close Ones

Klíčová slova:

Smrt, umírání, smrt blízkého, pornografie smrti, Gorer

Death, dying, death of a close person, pornography of death, Gorer

Úvod

S reprezentací smrti jsou v naší kultuře s ní spojena mnohá pravidla, před kým, jak a v jakých situacích ji můžeme sdílet. Tato pravidla se projeví jinak, pokud nedojde k přímému kontaktu se smrtí člověka, a pokud k němu dojde. Pokud někomu umírá blízký, bude mít zcela jiný přístup k hovoru o smrti, než někdo, kdo tuto zkušenost neměl. V této práci bych se chtěla zabývat diskurzními pravidly spojenými se smrtí, a jejich propojením s chápáním a okolnostmi procesu umírání. Jak probíhá konfrontace se smrtí blízkého člověka pod vlivem pravidel diskurzu v naší kultuře? Tyto otázky bych chtěla porovnat s teorií pornografie smrti podle Geoffreyho Gorera a dalších autorů, kteří se zúčastnili diskuze o tabuizaci smrti.

Teoretická východiska

V sociologických teoriích týkajících se smrti se často setkáváme s pojmem tabu. Významem tabu se zabývali autoři Ferstman, Gneezy a Hoffman, podle nichž jde o směrnice chování podobné normám. Tabu mohou omezovat sexuální aktivity, stravování nebo zobrazování některých tělesných funkcí. Pojetí konkrétních tabu se v průběhu času mění, mohou mizet, posilovat se, přibývat nová. Podle autorů souvisí přijetí tabu s přijetím identity v dané společnosti. Pokud se někdo chce cítit jako její člen, musí tabu dodržovat. Tabu často brání členům, aby jednali ve svůj prospěch na úkor ostatních, a zajišťuje tak bezpečnost (Ferstman, Gneezy, Hoffman 2011: 139-142).

Historií přístupu ke smrti se zabýval Ariés, který píše, že od středověku do romantismu byli lidé se smrtí smířeni a brali ji jako součást života, jejíž prožití podpořili společnými rituály. Podle Ariése je v současnosti je smrt chápána jako nečekané přerušení toho, co předcházelo (Ariés dle Přidalová 1998: 347).

Zásadním autorem pro chápání smrti jako společenského tabu byl Geoffrey Gorer. Ve svých textech *The Pornography of Death* (Gorer; 1955) a *Death, Grief, and Mourning* (Gorer; 1965 dle Přidalová; 1998) popsal truchlení jako vyřazené ze společnosti, kdy truchlení vyvolává rozpaky.

Gorer zavedl pojem pornografie smrti, který symbolizuje chápání smrti jako něčeho odporného a na veřejnosti nepřijatelného a zároveň zobrazovaného v médiích (Gorer; 1965 dle Přidalová 1998: 348). Gorer používá pojem pornografie podobně jako pojem tabu. Podle něj jsou některé aspekty lidské zkušenosti brány jako ostudné nebo odporné, a tak nemohou být nikdy otevřeně diskutovány nebo uváděny. Tyto zkušenosti jsou pak chápány jako nedovolené a doprovázeny pocity viny a bezcennosti. Původně byl pojem pornografie spojován se sexualitou. V minulosti bylo běžné o smrti hovořit, dokonce i s dětmi, hřbitovy měly ve vesnici významné postavení (Gorer 1955: 50).

Smrt začala být považována za odpornou, jako byly v předchozích stoletích porod nebo kopulace. Moderní medicína způsobila, že se smrt málokdy týká mladých lidí. Došlo k omezení tématu přirozené smrti, ale násilná smrt začala být ukazována masovému publiku ve westernech, detektivkách, thrillerech, sci-fi a dalších. Smrt se týká v kultuře těch druhých, jsou zobrazováni jen jako tělo schopné pocítit bolest a zemřít. Způsobem, kterým je zobrazována v médiích, je umělecky objektivizována. Podle Gorera lidé skrz média získávají mylné informace o podobě umírání, a tak až ve chvíli, kdy k ní dojde u někoho blízkého, musí hledat cesty, jak se s novou situací vyrovnat. K tomuto procesu navíc musí dojít skrytě před veřejností, která otevírání tématu nepřipouští (Gorer 1955: 51-52).

Debaty na téma smrti, již zavedl Gorer, se následně účastnili další autoři. Walter se ptá, jaká smrt je považována za tabu? Je tabuizovaný proces umírání nebo stav smrti? Vlastní umírání nebo umírání druhého? Myšlenka konce existence nebo fyzické tělo? (Walter 1991: 295). Sám Walter se zabývá umíráním sebe i druhého. Podle něj je možné o smrti ve společnosti hovořit, ale jen v určitých vhodných situacích (Walter 1991: 296).

Jednou z novějších prací zabývajících se otázkou tabuizace smrti je *Modernity, Mortality and Re-Enchantment: The Death Taboo Revisited* od Raymonda L.M. Lee (Lee; 2008). Ukazuje, že za určitých okolností může dojít k detabuizaci, jako byla díky sexuální revoluci v šedesátých letech detabuizována sexualita, ale u smrti k žádné podobné události nedošlo (Lee 2008: 745). Je možné, že případný zájem o detabuizaci smrti budou mít spíše skupiny starších lidí, v jejichž okolí se smrt vyskytuje častěji a kteří mají menší prostředky ke vzpouře, než je tomu u mladých.

Wildfreuer, Schnell a Schulz popsali německý projekt 30 junge Menschen, kde 30 mladých lidí navštěvovalo umírající (Wildfreuer, Schnell, Schulz; 2015). Cílem projektu bylo prozkoumat diskurzy o umírání a také hledat určitá zlepšení. Autoři textu si všímali také identity umírajícího v této situaci. Během umírání v nemocnici byl kladen důraz na umírání a ostatní části identity byly odsunuty do pozadí. V textu je také uveden úryvek rozhovoru mladé ženy s umírajícím, kdy umírající odmítá, že by právě umírala, neboť ještě nezemřela. Její smrt pak nastane za 10 hodin (Wildfreuer, Schnell, Schulz 2015: 379). Je možné, že právě kvůli podobným situacím se i sami umírající snaží o vyřazení tématu z běžného diskursu, neboť jim toto téma připisuje nežádoucí dominantní identitu na úkor jejich ostatních součástí.

O’Gorman se věnovala rituálům spojeným se smrtí a jejich vývojem (O’Gorman; 1998). V současné době podle ní není dostatek rituálů umožňujících vyrovnat se s životními zvraty (O’Gorman 1998: 1132). Kvůli konfliktu medicíny a smrti není vhodné o smrti hovořit. Společnost ztratila schopnost smrt pojmout, není jasný smysl života. Strach o život pak způsobuje nejistotu, deprese a fyzické nemoci (O’Gorman 1998: 1133).

Vyrovňáváním se smrtí se věnovala také Kübler-Ross, která popsala pět fází, které jsou reakcemi na oznámení smrtelné diagnózy nebo tragické události. Tyto fáze jsou odmítání, vztek, vyjednávání, deprese a akceptace (Kübler-Ross; 1969).

Metodologie

Práce bude vycházet z Gorerovy teorie o pornografii smrti a dalších zmíněných autorů. Cílem bude postupně zjistit, jaká diskurzní pravidla smrti jsou v současnosti vytyčena. Výzkum bude založen na poznacích o uzavřených skupinách, jako je svépomocná podpůrná skupina a diskutéri na internetu, a následně provedených rozhovorech mimo tyto skupiny. Obě uzavřené skupiny byly založeny, aby umožnily svým účastníkům hovory o smrti vymykající se pravidlům v běžné společnosti. Kvůli uzavřenosti skupin pak provedu hloubkové rozhovory s mladými lidmi, kteří jsou mimo tyto skupiny, ale mají naopak zkušenosti s diskurzními pravidly platnými ve společnosti. Rozhovory se budou týkat dosavadních zkušeností se smrtí blízkých a jejich okolností. Z rozhovorů identifikuji pravidla, která dovolují nebo naopak zakazují hovořit o smrti, a jak tyto hovory probíhají v různých skupinách. V návaznosti na všechny části výzkumu pak srovnám své výsledky s teoriemi výše zmíněných autorů a navrhu, zda je třeba úmrtí blízkého i v dnešní době považovat za tabuizované téma.

Orientační seznam literatury

- ARIÉS, P. 1981. *The Hour of Our Death*. New York: Vintage Books, A Division of Random House.
- FERSHTMAN, Chaim, Uri GNEEZY a Moshe HOFFMAN. Taboos and Identity: Considering the Unthinkable. *American Economic Journal: Microeconomics*. 2011, 3(2): 139-164.
- GORER, G. 1967. *Death, grief and mourning*. Garden City, NY: Doubleday
- GORER, Geoffrey. The Pornography of Death. *Encounter*. 1955: 49-52. Dostupné také z: <http://www.romolocapitano.com/wp-content/uploads/2013/08/Gorer.pdf>
- KÜBLER-ROSS, E. 1969. *On Death and Dying*, Routledge.
- LEE, Raymond L.M. Modernity, Mortality and Re-Enchantment: The Death Taboo Revisited. *Sociology*. 2008. 42(4): 745-759.
- O'GORMAN, Stella Mary. Death, and dying in contemporary society an evaluation of current attitudes and rituals associated with death and dying and their relevance to recent understandings of health and healing. *Journal of Advanced Nursing*. 1998, 27: 1127-1135.
- PŘIDALOVÁ, Marie. Proč je moderní smrt tabu? *Sociologický časopis*. 1998, 34(3): 347-361.
- WALTER, Tony. Modern Death: Taboo or not Taboo? *Sociology*. 1991, 25(2): 293-310.
- WILDFREUER, Janina, Martin W SCHNELL a Christian SCHULZ. Talking about dying and death: On new discursive constructions of a formerly postulated taboo. *Discourse & Society*. 2015, 26(3): 366-390.

Obsah

1. Úvod.....	12
1.1 Otázky k umírání.....	12
1.2 Smrt jako tabu.....	13
1.3 Jiné důvody vyčlenění tématu smrti ze společnosti.....	14
1.4 Jak překonat omezení?.....	14
2. Teoretická část.....	16
2.1 Tabu a problematičnost smrti ve společnosti.....	16
2.2 Pojetí smrti v historii.....	17
2.3 Ochočená a zdivočelá smrt.....	18
2.4 Gorerova pornografie smrti.....	20
2.5 O osamělosti umírajících a další přístupy.....	22
2.6 Individualizace a její vliv na přístup ke smrti.....	25
2.7 Podpora pozůstalých.....	26
3. Praktická část.....	29
3.1 Smrt jako neveřejné téma.....	30
3.1.1 Uzavřenost skupin.....	30
3.1.2 Nepřipravenost o tématu hovořit.....	32
3.2 Smrt jako téma okruhu blízkých.....	34
3.2.1 Metodologie.....	34
3.2.2 Typy rodin.....	35
3.2.2.1 Praktický přístup v rodině.....	36
3.2.2.2 Citový přístup v rodině.....	39

3.2.2.3 Kombinace přístupů v rodině.....	40
3.2.3 Hovory o umírání blízkého mimo rodinu.....	42
3.2.4 Jak si přejí lidé, aby mohli o umírání blízkého hovořit.....	46
3.2.5 Podmínky, kdy se pravidla mění.....	47
3.2.6 Vhodnost řešení situací bezprostředně po úmrtí.....	50
3.2.7 Je smrt vyřazená z určitých skupin?.....	53
3.2.8 Závěry analýzy.....	54
4. Závěr.....	56
Summary.....	58
Použitá literatura.....	60

1. Úvod

„...I když to bude znít zvláště, tak svým způsobem její umírání (i když to bylo bolestivé) byl pro mne ve své hloubi nádherný zážitek. Byla to symfonie všech možných emocí a zároveň obrovské pokory, hlubokého míru a klidu. (...) Být u mamky, když odcházela, byl pro mne velký dar. I to, že jsem se s ní mohla loučit, opatřit ji, než nám ji odvezli. To byl i důvod, proč pro mne pohřeb nebyl stresující zážitek, pro mne to byla oslava života i smrti. (...) Ten hluboký pokoj a mír, kdy cítím, že je všechno napořádku, je nádherný a dodává mi sílu.“

z diskuse na Umírání.cz¹

1.1 Otázky k umírání

Žena, která napsala výše zmíněný příspěvek, popisuje umírání své matky nikoliv jako šok, ale téměř poeticky jako silný, ale smířlivý zážitek. Svůj text nazvala *Smrt může být i krásná*, čímž chtěla ukázat, že ač mnoho lidí chápe umírání jako šokující událost, ona našla cestu, jak smrt blízkého prožít jinak. Nevyhnula se pocitům bolesti, ale zároveň se cítila klidná a smířená.

Co je běžné dnes? Proč měla žena dojem, že se jedná o nestandardní zážitek? Nedochází u ostatních lidí k podobným pocitům, nebo o tom jen nemluví? Proč by o tom nemluvili, pokud jde o životní událost, s níž se někdy setká každý? Je vůbec možné o prožitcích spojených s umíráním blízkých mluvit? A jak?

Otázkami způsobu reprezentací smrti se zabývali různí autoři. Ariés (2000a, 2000b) popsal tabuizaci tématu smrti vycházející z nepřekonatelného strachu, kterému neumíme čelit. Elias (1998) se zabýval vyčleněností hovorů o smrti z většinové společnosti, neboť jde o téma týkající se především osob v seniorském věku.

Cílem této práce je v návaznosti na Ariése s Eliášem prozkoumat, jaké jsou současné možnosti hovořit o smrti. Tato práce popisuje výzkum zaměřený postupně na tři skupiny lidí. První byli účastníci svépomocné podpůrné skupiny pro pozůstalé, druhou osoby, které navštěvovaly internetová diskuzní fóra zabývající se tématem umírání a smrti. Účastníky podpůrných skupin i diskutéry můžeme prohlásit v určitém slova smyslu za odborníky, jsou skupinou lidí, která nové příchozímu není osobně blízká, ale má určité zkušenosti, jejichž sdílením může pomoci. Podle Peggy Thoits (1985) lidé vyhledávají podporu odborníků, pokud necítí podporu okolí a cítí se nepatřičně. Podpora od okolí nebo odborníků často spočívá v reinterpetaci situace, kdy dochází k chápání

¹Smrt může být i krásná. In: *Umírání.cz* [online]. 2015 [cit. 2016-01-19]. Dostupné z: <http://www.umirani.cz/diskuse/smrt-muze-byt-i-krasna>

problémů jako řešitelných nebo méně závažných, v případě vzájemně se podporujících skupin také skrz ujištění, že na problém nejsou sami, neboť se týká i dalších lidí (Thoits 1985: 242). Skupina má v této souvislosti význam profesionální, protože se jedná o osoby, které nejsou ve skupině blízkých pozůstalého, ale mají určité zkušenosti (schopnosti), jimiž mohou pomoci.

Účast na sezení svépomocné skupiny i anonymní diskuze na internetu jsou prostředím, kde je možné hovořit o smrti způsobem, který se lidí od hovorů na veřejnosti, protože se jedná o prostředí osob s podobnými zkušenostmi. Právě proto, že se jedná o skupiny, které jsou úzce vymezené poměrně aktuální zkušeností a potřebou ji sdílet, jsou také těžko přístupné pro osoby zvenku. Proto jsem výzkum doplnila o rozhovory s mladými lidmi, z nichž všichni měli zkušenosti s úmrtími rodinných příslušníků a známých, a tak se všichni setkali s tématem sdílení svých prožitků, či naopak jeho potlačování.

1.2 Smrt jako tabu

Jeden z hlavních autorů, kteří se zabývali pravidly mluvení o smrti a jejího zobrazování, byl Geoffrey Gorer (1955). Podle něj se ke zmiňování smrti v různých situacích vztahují rozdílná pravidla. Etické je se tématu smrti běžně zcela vyhýbat, nebo ho ukazovat pouze v určitých kontextech a určitým způsobem. Gorer nazval tento stav *pornografie smrti*, neboť na jednu stranu je truchlení vyřazeno ze společnosti jako nepřijatelné, na druhou stranu je smrt extrémně často zobrazována v médiích. Tam je ale ukazována výlučně u druhých, kteří jsou zobrazováni jako pouhá těla schopná pocítit bolest a zemřít (Gorer 1955: 51-52).

Setkáváme-li se smrtí výlučně zprostředkovaně z médií, získáme o ní zcela jiný dojem, než z přímé zkušenosti. Podle Gorera se naše představa změní pouze, pokud se s ní osobně setkáme u někoho blízkého. Lidé, kteří se s ní dosud přímo nesetkali, si udržují zkreslenou představu ovlivněnou mediálním obrazem, a tak s nimi nemůžeme hovořit o tom, jak se nám smrt jevila při přímém setkání.

Ariés použil pro současný stav reprezentací smrti pojem *zdivočelá smrt*, který klade jako protiklad *ochočené smrti* v minulosti (Ariés; 2000a, 2000b). Podle jeho názoru byla v minulosti smrt všudypřítomná, protože bylo mnohem pravděpodobnější, že potká kohokoliv v kterýkoliv moment. Lidé o ní proto věděli a byli zvyklí mluvit o smrti samotné i o strachu z ní. Oproti tomu v současnosti smrt *zdivočela*: dožíváme se vysokého věku a není pravděpodobné, že nás potká před jeho dosažením. Přestalo být normální hovořit o smrti i o strachu z ní. Ten nakonec narostl do mimořádných rozměrů, stal se tak silným, že o něm ani nedokážeme mluvit.

Ariés a Gorer patří k těm autorům, kteří studují smrt a její reprezentace ve spojitosti se společenskou tabuizací. Je však třeba uvést také autory, kteří tvrdili, že hovory o smrti nejsou tabu, a že omezené reprezentace smrti vycházejí z jiných okolností.

Pro další rozbor teorie je ještě nutné objasnit pojmy smrt a umírání. Umírání je proces, jehož vyústěním je smrt. Autoři s těmito pojmy pracují poměrně volně, neboť obojí je od sebe neoddelitelné. Přesto může být otázkou diskuze, zda je více omezované hovoření o umírání, tedy o procesu včetně dlouhodobějších fyzických změn, nebo smrti, tedy samotném odchodu člověka ze světa. Autoři nacházejí tabuizaci v obou těchto pojmech, smrt je omezená, neboť je *nečekaným* odchodem z tohoto světa, umírání je proces k tomuto odchodu nevyhnutelně vedoucí, navíc zahrnující negativně vnímané fyzické změny, když tělo přestává plnit své funkce.

1.3 Jiné důvody vyčlenění tématu smrti ze společnosti

Elias (1998) rozpracoval Gorerovu teorii a našel další důvody, proč se o smrti ve většinové společnosti nemluví. Podle něj je příčinou nejen nepřítomnost smrti po většinu života, o níž psal Ariés, ale také současná podoba nemocničního prostředí. Smrt se přirozeně přesunula do nemocnic, protože v nich je možné být nejbližší odborníkům, kteří mohou pomoci. Upozadění zmínek o smrti je zájmem lékařů a pojišťoven, které se snaží v pacientech pěstovat naději na uzdravení, aby tím podpořili dojem o své užitečnosti (Elias 1998: 43). Přidalová (1998) dodává, že lékaři jsou v konfrontaci s umíráním chápáni jako neúspěšní. Pokud je zřejmé, že pacient umírá, musí se lékař stáhnout do pozadí, a pacienta v době umírání přestat osobně podporovat, protože by tím vyvolal iluzi vlastního neúspěchu (Přidalová 1998: 356-357).

O smrti se mluví především mezi staršími obyvateli, pro něž je smrt bližší, než pro ostatní. Podle Eliase je to jedno z řešení, jak pro většinovou společnost zachovat představu smrti, která nás příliš nezneklidňuje, tedy pokojná smrt na lůžku způsobená nemocí nebo stářím. Znepokojuje nás pouze násilná smrt. Její hrozba legitimizuje státní monopolizaci násilí pro policii a armádu (Elias 1998: 43-44). Tato přecitlivělost vůči násilné smrti snadno mizí v době válek, kdy je zabíjení běžné (Elias 1998: 46).

1.4 Jak překonat omezení?

Pro některé skupiny jsou omezení určující přijatelné reprezentace umírání a smrti výhodná více, pro jiné méně. Podle Gorera a Ariése je příčinou omezení to, aby lidé, jichž se konkrétní smrt netýká, byli ušetřeni konfrontace s problémem, kterému lze stěží čelit. Podle Ariése je v dnešní době

úmrtnost lidí mimo populaci seniorů tak nízká, že pro většinovou společnost není smrt důležitým tématem, a je tedy možné smrt příliš nezmiňovat mimo skupinu starších lidí.

Pravidly jsou znevýhodněni lidé, kteří musí vlastní nebo cizí smrti čelit a mají potřebu o svých prožitcích hovořit. Ať už jsou příčinou existujících norem určujících vhodné reprezentace smrti obavy z ní, nebo reálná pravděpodobnost úmrtí jen pro některé skupiny, jisté je, že normy týkající se reprezentací smrti existují. Pokud někdo chce o takové zkušenosti hovořit, musí normy dodržovat. Normy mimo jiné nedovolují zmiňovat fyzické změny těla, které k umírání neodvratně patří, takže osoby s danou zkušeností nemohou před mnoha lidmi hovořit o tom, jaká byla jejich zkušenost.

Jedním z mála způsobů, jak lze o smrti a umírání hovořit s menšími omezeními, mohou být lidé v okolí s podobnou zkušeností a někteří velmi blízcí lidé. Existují i další možnosti, které se nevztahují na blízkou skupinu pozůstalého. Je možné vyhledat pomoc psychologa nebo několika svépomocných skupin, které na území České republiky působí (svépomocných obvykle proto, že psycholog zde může být přítomen, ale do dění zasahuje minimálně, určuje pravidla, ale nechá klienty, aby na sebe vzájemně reagovali).

Dostat se blíže do psychologických skupin se ukázalo jako nemožné, neboť organizace své klienty chrání před jakýmkoliv kontaktem zvenčí, včetně žádostí o účast ve výzkumu. Další z možností jsou internetové diskuze. Ty zastřešené oficiálními organizacemi mají určitá pravidla a své správce, kteří některé příspěvky mažou, ale jedná se pouze o příspěvky záměrně útočné. I přes tuto cenzuru je zde pro pozorovatele možné proniknout blíže k rozhovorům, které se řídí jinými pravidly, než diskuze na veřejnosti. V diskuzích na sebe reagují lidé s podobnými zkušenostmi, takže v mnohém připomíná diskuze terapeutickou skupinu. Mimo to zde stejně jako v terapeutických skupinách můžeme nalézt jedince, kteří jsou ochotní ve vhodném prostředí mluvit o svých zkušenostech otevřeně. Diskutující ovšem také nebyli pro výzkum dostupní, vzhledem k nepřipravenosti o tématu hovořit a také fyzické dostupnosti. Výslednou stěžejní metodou výzkumu jsou tedy osobní rozhovory s mladými lidmi, kteří mají se smrtí ve svém okolí zkušenosti. Jsou to lidé ve věku 24-29 let, kteří již mají určité životní zkušenosti, ale zároveň ve věku, kdy jak napsal Ariés, pro ně není smrt příliš očekávaná, a tak by podle jeho teorie o smrti příliš často nemluvili.

Mladí lidé, s nimiž jsem provedla rozhovory, mají zkušenosti s hovory o smrti v různých situacích a prostředích, s různými aktéry a na různá témata se smrtí spojená. Svépomocné skupiny a internetové diskuze byly založeny s cílem otevřeného sdílení pohledu osob, které úmrtí blízkého zažily nebo právě zažívají. Diskurzní pravidla svépomocných skupin a diskuzního fóra jsou jiná, než pravidla v běžném hovoru mezi lidmi, což je také důvodem, proč lidé na fórum přicházejí. V běžném

životě nezískali takovou podporu, jakou očekávají na fóru. Chtějí o zkušenosti mluvit jinak, získat typ podpory, které se jim jinde nedostalo.

Oproti tomu mladí lidé v rozhovorech sdíleli větší spektrum zkušeností, protože nemluvili pouze o poslední zkušenosti se smrtí, nýbrž o všech, na něž si během rozhovorů vzpomněli. Další výhodou provedených rozhovorů bylo, že na nich bylo možné sledovat vývoj tématu i po uplynutí delší doby od daných úmrtí.

Pravidla vedení hovorů o smrti a umírání můžeme též nazvat pravidly diskurzu. Matonoha charakterizoval pravidla diskurzu větou, že „kdokoli nemůže kdykoli jakkoli mluvit o čemkoli“ (Matonoha 2005: 582), z čehož vyplývá, že zahrnují aktéra, situaci a prostředí, téma a typ jeho reprezentace. Pravidla diskurzu určují, jaké kombinace těchto prvků jsou přípustné.

2. Teoretická část

2.1 Tabu a problematičnost smrti ve společnosti

Způsoby reprezentace smrti jsou ve společnosti omezené. Jsou situace, v nichž se nehodí o smrti hovořit. Pokud otevřeme téma smrti blízkých nečekaně během rozhovoru, objeví se rozpaky a nejistota ostatních, jak reagovat. Pokud se stará žena zmíní před svými potomky, že již brzy zemře, může se jí dostat odpovědi, ať o tom nemluví, protože přece bude žít ještě dlouho. Na druhou stranu nejsme od tématu smrti zcela izolováni. Násilná smrt je častým mediálním tématem, setkáváme se s ní v televizních zprávách, běžně bývá součástí děje ve filmech nebo románech. Dozvídáme se také o úmrtích slavných osobností. Tématem, jak přesně jsou vytyčeny hranice mezi reprezentací smrti v rámci společenských norem a mimo ně, se zabývala řada autorů.

U sociologických teorií smrti docházelo k dlouhé diskuzi o smrti jako tabu. Ferstman, Gneezy a Hoffman vymezili tabu jako směrnici chování. (Ferstman, Gneezy, Hoffman 2011: 139). Typická tabu zahrnují omezení činností, jako jsou sexuální aktivity, stravování nebo zobrazování některých tělesných funkcí. Daná tabu se v průběhu času mění, mohou mizet, posilovat se, přibývat nová (Ferstman, Gneezy, Hoffman 2011: 140). Respektování tabu je součástí přijetí identity jakožto člena společnosti, v níž se tabu nachází. Jedinec, který má zájem cítit se jako člen určité společnosti a být za něj považován okolím, dodržuje její tabu. Častou funkcí tabu je bránění členům, aby jednali ve svůj prospěch na úkor ostatních, cílem čehož je zajišťování bezpečnosti skupiny (Ferstman, Gneezy, Hoffman 2011: 141-142).

Tabu je stěžejním pojmem pro tuto práci a považuji za nutné ho na tomto místě obecněji definovat. Autoři, kterým se v této části věnuji, ho definovali spíše skrze příklady, ovšem pro analýzu dalších případů, které vzešly z výzkumu, je třeba pracovat v návaznosti na pojem samotný. Toy již na konci devatenáctého století popsal tabu jako instituci, která se projevuje v každodenním chování. Univerzálně akceptovaný systém zákazů v komunitě se projevuje také na vnímání jednotlivce, co považuje za správné a špatné (Toy 1899: 151).

Sigmund Freud popsal tabu v souvislosti s australskými Aboridžinci a jejich přístupem k osobnímu totemu, který má v jejich kultuře významnou symboliku. Popisuje sankce, které uděluje kmen za porušení tabu, symbolizuje hierarchii a stejně tak odstup, např. osob opačného pohlaví ze stejné rodiny (Freud 2012: 7). Tabu tedy může mít vztah ke konkrétním jevům a předmětům. Podle Freuda se tabu liší od náboženských a morálních příkazů, jsou samostatnou institucí, která má neznámý původ a je považována za samozřejmou (Freud 2012: 14).

Tabu může být pro společnost také prospěšné. Nina Tannenwald v práci zabývající se užíváním zbraní, definovala tabu jako normu, která má chránit před nebezpečím a zakládá institucionální mechanismy, které nebezpečí alokují. Individua o tabu běžně nepřemýšlí, v čemž také spočívá jeho autorita (Tannenwald 2007: 10-11). Některá tabu, jako je pedofilie nebo incest, dokáží přestát i porušení, aniž by se staly dovoleným (Tannenwald 2007: 16). Tabu v komunikaci popsal John H. Berns, který popisoval vývoj užívání jazyka, a jaký je vhodný přístup učitelů k použití tabuizovaných slov. Na rozdíl od Tannenwald, která vidí jen několik tabu, jež lze porušit, a přesto přetrvávají, ukazuje, že mnohá tabuizovaná slova jsou denně používána, ale i tak zůstávají tabuizovanými. Liší se také jejich pojetí v různých sociálních skupinách (Berns 1971: 218).

V této práci je téma smrti považováno za tabu z několika důvodů. Za prvé, smrt sice nemusí být tabuizována ve všech svých podobách, ale práce je zaměřena na reprezentace smrti v její skutečné podobě v lidském životě, zda je možné o ní mluvit tak, jak ji chápeme ve chvíli její přítomnosti, a jak běžně nad skutečnou smrtí přemýšlíme. Gorer například uvádí společensky přijímanou mediálně objektivizovanou smrt druhého, ale ta je zcela odlišná od té skutečné. Za druhé, vhodnost tématu smrti se liší podle aktérů, situace a prostředí. Existují též případy, které ukazují, že někdy není vhodné smrt zmiňovat, i když má akutní vliv na danou situaci. Pokud by například někdo v nevhodné situaci zmínil, že dnes není ve formě, neboť mu včera zemřela matka, vyvolá řadu rozpaků.

2.2 Pojetí smrti v historii

Existuje množství teorií historiků a sociologů týkajících se přístupu ke smrti v minulosti i současnosti. Všechny se ovšem shodují na tom, že v posledních stovkách let došlo k zásadním

změnám. Ariés píše, že od středověku do romantismu byli lidé se smrtí smířeni a brali ji jako součást života, jejíž prožití podpořili společnými rituály. V současnosti je však smrt považována za nečekané přerušení toho, co předcházelo (Ariés dle Přidalová 1998: 347). Ariés nechápe smíření jako absenci negativních emocí v době úmrtí, ale spíše jako schopnost je odůvodnit a otevřeně o něm hovořit. Z dnešního pohledu je však schopnost vysvětlit si stresovou situaci a hovořit o ní jen součástí samotného smíření.

Také podle Gorera bylo v minulosti běžné o smrti hovořit, hřbitovy měly ve vesnici významné postavení a téma nezůstávalo skryto ani před dětmi (Gorer 1955: 50). Větší otevřenost, co se týče zmiňování smrti v běžném životě, však nemusela nutně znamenat smíření, o němž psal Ariés. Navíc, s čím je třeba se smířit? Se smrtí v době události, s přítomností smrti v běžném životě? S naší vlastní nebo cizí? Následující část se zaměří na to, jak zmíněné otázky chápali různí autoři.

2.3 Ochočená a zdivočelá smrt

Pro pochopení vývoje přístupu ke smrti v minulosti jsou zásadní Dějiny smrti Philippa Ariése (Ariés; 2000a, b). Dílo vychází ze zkoumání dostupných historických pramenů pocházejících ze zemí západní Evropy a částečně severní Ameriky. Vývoj ovšem není popsán chronologicky, ale spíše zaměřen na jednotlivá témata od osobních prožitků, přes společenské reakce až po prostorové uspořádání hřbitovů vzhledem k lidským obydlím.

V raném středověku byla smrt všudypřítomná, lidský život byl kratší a pravděpodobnost blízké smrti byla vysoká pro osoby ze všech věkových skupin. Ariés proto považuje středověkou smrt za *ochočenou*, protože byla všeobecně známá a každý s její přítomností počítal. Hrůzu naháněla nečekaná smrt a smrt o samotě beze svědků, zatímco s ostatními způsoby smrti byli lidé smířeni (Ariés 2000a: 23). Protějškem ochočené smrti je současná *zdivočelá smrt*, která nahání strach, jež se bojíme vyslovit, a proto o smrti ani nehovoříme (Ariés 2000a: 44-45).

Dalším důvodem, proč se smrt pro nás stala děsivější než dříve, byla změna v osobních vztazích. Láska lidí v minulosti podle Ariése směřovala k okruhu rodiny a přátel, smrt jednoho člověka nerozbila celý citový život, „náhrada byla možná“, navíc nebyla chápána jako kruté překvapení a počítalo se s ní. Proto smutek nezničil jedince, ve středověku a novověku truchlila společnost, která byla oslabena. Až romantická revoluce nás připoutala k našim blízkým tak, že si oddělení nedokážeme představit (Ariés 2000b: 342-343). Na druhou stranu kolem 12.-13. století došlo k vyřazení blízkých zesnulého z rituálů kolem zemřelých, neboť jejich úlohu přejímala církev (Ariés 2000a: 228). Součástí odstranění tématu smrti z běžného života bylo také odsunutí hrobů za hřbitovní

zdi. Jak píše Ariés, od 5. až do 18. století byly hřbitovy v přímé blízkosti lidských příbytků, což napomáhalo udržování vztahu mezi smrtí a životem (Ariés 2000a: 48).

Nejen současnost, ale také některá historická období měla podle Ariése nevhodný přístup ke smrti. Barokní *bezcitnost smutku* se projevovala určeným způsobem prožívání, který byl časově ohraničen. Barokní pohřby byly především divadelním představením, které mělo zprostředkovat pěknou podívanou. Smutek nevytizel, ale zprávy o úmrtí byly přijímány chladně. Vdovy a vdovci se snažili hned najít nového partnera, bylo nepřijatelné projevat bolest u lože a smutek byl přípustný jen po určitou dobu, k tomuto účelu vyhrazenou. Smrt byla lidem také záměrně připomínána předměty symbolizujícími konečnost života (Ariés 2000b: 43-46). Ariés byl tedy kritický také k přístupu v minulosti, který nebyl dostatečně emotivní.

Přístup k umírání souvisel také s křesťanstvím, jehož základem, společným pro všechna stará náboženství, je pokračování života po smrti. Křesťanská nauka praví, že „člověk začíná umírat už v okamžiku svého zrození.“ Ariés však připomíná, že přístup církve k jednotlivým otázkám se mohl lišit od přístupu ostatních lidí, kteří se nemuseli vnitřně ztotožňovat s celým křesťanským učením, ale používali tuto řeč jako společný dorozumívací systém (Ariés 2000a: 127-128). Jak Ariés poznamenává, když se lidé začali bát smrti doopravdy, odmlčela se i církev, neboť věc už byla příliš vážná. Církev tím ztratila nejen příležitost nabízet podporu, ale také vyhrožovat (Ariés 2000b: 136). Ztráta víry v křesťanský posmrtný život a ztráta moci církve na sebe měly vzájemný vliv.

Další součástí vývoje myšlení, který měl vliv na chápání smrti, je potřeba dnešního člověka klást si stále nové cíle, kdy stárnutí je nečekanou překážkou jich dosahovat. Podle Ariése je prvním náznakem blížící se smrti, když člověk jednoho dne zjistí, že výše se již nedostane, neboť mu ubývají síly. Dotyčný si smrt s překonáním vrcholu sil nespojuje přímo, jedná se spíše o náznak. V minulosti lidé takový otřes neznali, neboť úděl každého člověka byl předem určený a neočekávaly se od něj větší odchylky (Ariés 2000a: 174-175).

Ariés také popisuje *krásnou smrt*, která je podobná Gorerově smrti druhého vyobrazované v médiích. Krásná smrt se objevovala na obrazech i v příbězích. Podle Gorera bylo bdění u lože umírajícího v 19. století také považováno za krásné. Smrt byla v době romantismu nejen loučením s člověkem, ale také přiblížením se mystičnu, proto smrt zobrazovaly velkolepé výjevy z přírody, jako širé moře a otevřená krajina. Jak píše Ariés, „smrt se skryla za krásu.“ (Ariés 2000b 214-15)

Schování smrti před zraky veřejnosti dokládá také její odstranění z veřejného prostoru. Ještě počátkem 20. století se na domech se objevovalo úmrtní oznámení, po mši v kostele se průvod vydal na hřbitov. V období smutku bylo zvykem navštěvovat pozůstalé. Lidé umírali před zraky veřejnosti a

smrt byla pro společnost ránou, která se musela zahojit. V současné době však víme jen o smrti státníků, ve městě již nepoznáte, že někdo zemřel, ani pohřebního vozu si v hustém provozu nikdo nevšimne. Smrt jedince nenaruší chod společnosti, vytratily se zvyky související s dodržováním smutku, jako období oblékání do černého (Ariés 2000b: 318). Držení smutku se stalo neslušným. Pozůstalý má truchlit ve skrytu duše, nemá však smutek projevovat na veřejnosti. Očekává se, že rodina se po smrti svého člena stáhne do sebe, a tím také dodá svému žalu na věrohodnosti, neboť žal nesnese srovnání se soucítěním dobrých známých. Smrt není schovaná kvůli povrchnosti pozůstalých, ale pro nátlak společnosti, která odmítá sdílet bolest truchlícího. Je to způsob, jak může veřejnost odmítnout přítomnost smrti (Ariés 2000b: 339).

Ariésova teorie však vzhledem k použité metodologii sklidila kritiku. Podle Eliase bychom měli Ariésovy spisy brát s rezervou, protože se často odvolává pouze na jednotlivé biskupy nebo beletrii (Elias 1998: 15). V tomto s Eliasem souhlasím, Ariés navíc často generalizoval jednotlivé úryvky někdy na celou zemi, jindy na celý západní svět. Na druhou stranu, způsob práce se zdroji je zároveň Ariésovým negativem i pozitivem. Na jednu stranu často čerpá z jednotlivých zdrojů, které jsou mezi odborníky považovány za nespolehlivé, na druhou stranu se takto snaží zpřístupnit hlubší vhled do tématu smrti v minulosti. Jak sám uvádí, ani zápisy mnichů a kronikářů nebyly vždy zcela pravdivé, ale spíše zabarvené podle různých ideologií. Jde však o metodologický problém nutně spojený s historickým zkoumáním, které se vždy potýká s omezeným množstvím dostupných pramenů. Sám Ariés v knize možná zkresení přiznává. Již fakt, že gramotnost byla dlouho přístupná pouze privilegovaným skupinám populace, dokazuje, že zdroje zdaleka nemohou vypovídat o všech skupinách a jejich pohledu na daná témata. Ačkoliv mnohé Ariésovy zdroje jsou diskutabilní a často bývají přehnaně zobecněny, jak je třeba pro ucelenost celé knihy, nikoliv pro její věrohodnost, považuji jádro jeho teorie za důležité. Elias také kritizuje Ariésovu idealizovanou minulost oproti současnosti, podle něj Ariés píše „s pohrdáním“ o postojích současníků. Vychází ale z dogmat, nikoliv teorií (Elias 1998: 33-34). V tomto s Eliasem souhlasím. Pro tuto práci ovšem není podstatný idealizovaný pohled na minulost, ale spíše obraz současnosti, který Ariés srovnáním s idealizovanou minulostí utvořil.

Gorerova pornografie smrti

Geoffrey Gorer považoval smrt za společenské tabu. Ve svých textech *The Pornography of Death* (Gorer; 1955) a *Death, Grief, and Mourning* (Gorer; 1965) popsal truchlení jako vyřazené ze společnosti, protože u jeho svědků vyvolává rozpaky. V souvislosti s ukrýváním truchlení před širší veřejností došlo také ke snížení významu pohřbů. Gorerův pojem pornografie smrti symbolizuje chápání smrti jako něčeho odporného a veřejně nepřijatelného (Gorer; 1965 dle Přidalová 1998: 348).

Gorer, podobně jako Ariés, staví jako protiklad současné situace tradiční společnost. Nemyslím si, že smrt by byla považována za odpornou sama o sobě, spíše některé okolnosti, které ji často provázejí, především tělesné změny a omezení funkčnosti těla. Spíše předpokládám, že málokdo má na zřetel o smrti blízkého připravenou vhodnou odpověď, protože se smrt skrývá a člověk se s ní nesetkává příliš často.

Gorer používá pro konkrétní podobu tabuizace smrti slovo pornografie. Podle něj jsou některé aspekty lidské zkušenosti brány jako ostudné nebo odporné, a tak nemohou být nikdy otevřeně diskutovány nebo uváděny. Tyto zkušenosti jsou pak chápány jako nedovolené a doprovázeny pocitem viny a bezcennosti. Jak jsem již zmínila, v případě smrti jsou to především tělesné změny, které smrti často předcházejí nebo ji doprovázejí. Původně byl pojem pornografie spojován se sexualitou. Smrt podle Gorera začala být považována za odpornou, jako byl v předchozích stoletích porod nebo kopulace. K eliminaci tématu smrti přispěla také moderní medicína, díky níž se smrt málokdy týká mladých lidí (Gorer 1955: 50-52).

Z běžného diskurzu však podle Gorera nebyla vyřazena smrt ve všech svých podobách. Došlo k omezení tématu přirozené smrti, ale násilná smrt začala být ukazována masovému publiku ve westernech, detektivkách, thrillerech, sci-fi a dalších. Přirozená smrt tak podle Gorera hraje v současné kultuře podobně malou roli jako v pornografii manželský sex. V těchto reprezentacích je smrt umělecky objektivizována, neboť se obvykle týká jen těch druhých, kteří jsou zobrazováni jako pouhá těla schopná pocítit bolest a zemřít (Gorer 1955: 51-52). Nesetkáváme se tak s popisem prožívání smrti, jde spíše o řešení dílčí zápletky, často až řešení zápletky, která nutně musela vyústit něčí smrtí, neboť se v rámci schématu příběhu nenabízelo jiné řešení. V životě však smrt nebývá řešením zápletky, je součástí života, které se nelze navždy vyhnout. Proto potřebujeme prostředky a chápání smrti, které nám umožní smíření nejen se smrtí objektivizovaného druhého, ale i naší nebo někoho blízkého. To jinými slovy popisuje i Gorer, kvůli tabuizaci a objektivizaci tématu smrti musí lidé sami hledat cestu, jak se se smrtí vyrovnat, a to skrytě před veřejností. Podle Gorera je toto hledání skryté před veřejností hlavním problémem, kterým je třeba se zabývat (Gorer 1955: 51-52).

Na Gorerovu teorii pornografie smrti následně reagovali další autoři. Walter se ptá, jaká smrt je považována za tabu? Je tabuizovaný proces umírání nebo stav smrti? Vlastní umírání nebo umírání druhého? Myšlenka konce existence nebo fyzické tělo? (Walter 1991: 295). Jak jsem ale již zmínila v úvodu, tyto přístupy jsou neoddelitelné, neboť při biografickém výzkumu se setkáme se všemi přístupy, jak se projevilo i ve výzkumu, který je součástí této práce. Proces umírání přímo předchází stavu smrti a umírání druhého vede člověka k myšlenkám na vlastní smrt. Sám Walter se také zabývá

umíráním sebe i druhého. Podle něj je možné o smrti ve společnosti hovořit, ale pouze v omezeném množství situací (Walter 1991: 296). Tyto situace jsou jedním z témat mého výzkumu.

Na Gorera reagovala také O'Gorman, podle níž není vhodné zmiňovat smrt, protože je v přímém konfliktu s cíli moderní medicíny. Společnost v důsledku vývoje medicíny ztratila schopnost smrt pojmout, není jasný smysl života. Strach o život pak způsobuje nejistotu, deprese a fyzické nemoci (O'Gorman 1998: 1133). Konflikt smrti s medicínou, o němž píše O'Gorman, však považuji až za druhotný. Jak napsal Foucault, zásadní hodnotou naší společnosti je ochrana života. V minulosti bylo běžné trestat smrtí nebo vést války pro zabíjení druhého, v dnešní době k obojímu dochází spíše za účelem ochrany životů někoho dalšího (Foucault 1999: 160). Pokud souhlasíme s Foucaultových chápáním významu života, je medicína pouze jedním z prostředků, jak ho ochraňovat. Tabuizace smrti tedy nevychází z přímého konfliktu smrti a medicíny, nýbrž smrti a hodnoty, kterou se medicína snaží naplňovat. K přímému konfliktu medicíny se smrtí dochází snad jen v nemocnicích a ordinacích lékařů, kteří proti smrti bojují, aby naplnili své postavení. Pro ostatní osoby se jedná skutečně o přímý konflikt smrti s hodnotou života, kterou vyznávají.

2.5 O osamělosti umírajících a další přístupy

Nyní se ještě vrátím k chápání smrti, které srovnává minulost a přítomnost. Elias popsal některá pravidla platící v současnosti, ale snažil se je spíše vysvětlit dalšími souvislostmi, než je kritizovat, jako Gorer a Ariés. Ani jeho přístup ovšem nelze považovat za hodnotově neutrální, neboť přítomnost s minulostí srovnával stejně jako Gorer a Ariés. Některé aspekty současného chápání smrti ale považoval za lepší než v minulosti. Elias vidí tři způsoby, jak se vyrovnávat s konečností života. Nejstarším způsobem jsou mýty o posmrtném životě v jiném světě. Rozvinuté společnosti moderní doby inklinují ke způsobu, kterým je vytěsnění a přesvědčení jedince, že „jiní zemřou, já ne.“ Jako třetí řešení vidí Elias přijetí smrti jako součást existence a pojetí mezilidských vztahů jako časově ohraničených. Náš úkol by pak byl připravit blízké, aby na náš odchod snášeli co nejlépe (Elias 1998: 7).

Během posledních čtyř až pěti set let došlo v závislosti na celospolečenských změnách k zásadním změnám v přístupu k umírání. Umírání bylo veřejnější záležitostí již proto, že málokdo žil sám (Elias 1998: 19). Význam života jednotlivce ale vždy souvisí s ostatními lidmi. Na druhou stranu, pro naši kulturu je typická osobnostní struktura, která je individualizovaná, zdrženlivá v pudových a emocionálních impulsech, a v důsledku toho má tendence k osamělosti. Umírající lidé ale především potřebují pocit, že jsou stále důležití pro ostatní (Elias 1998: 56-58). Lidé každého věku byli zvyklí na pohled na mrtvolu, dokonce nebylo obzvláště schované ani rozkládání těla. Oproti tomu v současnosti

je před společností schováno nejen umírání, ale i mrtvolky jsou expedovány z úmrtního lože hygienicky, bez zápachu a s technickou dokonalostí (Elias 1998:23). Z těchto dvou důvodů jsou umírající více osamělí než dříve.

Umírat začínáme podle Eliase již dlouho před okamžikem smrti, kdy stárneme a ztrácíme síly. Postupně dochází k vyřazování stárnoucích ze společnosti. S postupně umírajícími příliš nesoucítíme, protože bychom tím museli připustit důležitost smrti (Elias 1998: 8). Navíc, lidé se snaží být nezávislí na ostatních, takové je i společenské očekávání, a tak zpřetrhávají rodinné a další vazby. Protože ale mrtví existují pouze v paměti ostatních, jeví se smrt jako nesmyslná (Elias 1998: 31-32). Dalším důvodem vytěšnění smrti je její nepřítomnost po většinu života, neboť se dožíváme vysokého věku a mnoho let nám smrt nehrozí. Upozadění smrti je ale také zájmem lékařů a pojišťoven, pro něž je lepší pěstovat naději (Elias 1998: 43).

Smrt vytěšňujeme na individuální i sociální rovině; na individuální ve freudovském smyslu, tedy že se snažíme zapomenout na nepříjemné součásti našeho života. V sociální rovině její zmiňování doprovází pocity studu, v důsledku čehož jsem vytěšnění také sami umírající (Elias 1998: 12-15). Ukázkou snahy živých distancovat se od mrtvých je též současný stav hřbitovů. Nejen, že není běžné hroby navštěvovat, ale i způsoby vhodného chování, jako vážnost a ticho, vypovídají o našem odstupu a snaze oddělit vztah k mrtvým od běžného života (Elias 1998: 30-31). Elias zdůrazňuje, že v současné době nemáme dostatek výrazových prostředků, jak vyjádřit podporu umírajícímu nebo soustrast pozůstalým, neboť tradiční fráze jsou chápány jako neupřímné, někdy dokonce jako podezřelé či trapné (Elias 1998: 24-27). Pokud lidé chtějí vyjádřit podporu, přehnaná civilizační tabuizace jim svazuje ruce (Elias 1998: 28).

Elias vidí u současného náhledu na umírání na rozdíl od Ariése a Gorera také pozitivní stránky. Podle něj byli lidé v minulosti schopni nejen větší dobroty, ale také krutosti, „otevřenějšího potěšení z utrpení druhých a naprosté lhostejnosti vůči jejich bídě“ (Elias 1998:17). Současný přístup také umožňuje poměrně vysokou míru vnitřního klidu, neboť všeobecně rozšířeným obrazem smrti je pokojná smrt na lůžku způsobená nemocí nebo stářím. Pouze násilná smrt je něco zločinného, což legitimizuje státní monopolizaci násilí pro policii a armádu (Elias 1998: 43-44). Tato přecitlivělost pak snadno mizí v době válek, kdy je zabíjení běžné (Elias 1998: 46).

Další autorkou, která zpracovala téma smrti, je Přidalová, podle níž je strach ze smrti formován společenským a historickým pozadím (Přidalová; 1998), tedy podobně jako dříve zmínění autoři, na nichž některá svá tvrzení založila. Přidalová ovšem považuje odstranění smrti z očí členů společnosti především za nezamýšlený důsledek pokroku a rozvoje. Jsme zvyklí, že nemoci lze léčit,

v krizových situacích pomůže lékař, jemuž budeme nejbližší v nemocnici (Přidalová 1998: 350). V důsledku vývoje lékařské diagnózy jsme také získali přístup, že neumíráme, protože jsme smrtelní, ale vždy lze najít konkrétní důvod, umíráme *na něco* (Přidalová 1998: 351). Podle Přidalové ubylo rituálů spojených se smrtí v důsledku moderní racionality, a profesionality lékařů a pohřebních služeb. Až v důsledku toho se truchlení v širším sociálním prostředí stalo nepřijatelným (Přidalová 1998: 353-354). Další, kdo čelí kritice, jsou lékaři a zdravotnický personál za přístup k umírajícím a neschopnost sdělovat zprávy o špatném zdravotním stavu. Podle Přidalové je příčinou chápání lékaře jako někoho, kdo nám má pomoci od bolesti a vyléčit nás. Asistence při umírání, je tedy naprosto protichůdná podstatě lékařovy role, a může dokonce naznačovat jeho odbornou neschopnost. Sami nemocní často nechtějí slyšet pravdu, a tak ani požadavky na lékaře nejsou zdaleka jednoznačné (Přidalová 1998: 356-357). Při hledání vhodného přístupu k pacientům představuje problém také množství alternativ přístupu ke smrti. Můžeme věřit v pokračování života v souladu s kterýmkoliv náboženstvím, ateisticky považovat smrt za konec. Tyto alternativy mohou být výhodou, protože máme možnost výběru, ale Přidalová je považuje spíše za problém, protože není šance, že nám někdo s jistotou řekne, který přístup je správně (Přidalová 1998: 358). Na druhou stranu, jak jsem již zmínila, ani při zkoumání historických pramenů nevíme, zda byl přístup někdy jednotný. V dnešní době ale musí lékaři pracovat s lidmi různých vyznání nebo s různými představami o smrti, což jim práci ještě ztěžuje.

Některé další práce vychází z předpokladu neuspokojivého přístupu k umírajícím a pozůstalým. Otázkou tabuizace smrti se zabýval Lee v textu *Modernity, Mortality and Re-Enchantment: The Death Taboo Revisited* (Lee: 2008). Upozorňuje, že díky sexuální revoluci v šedesátých letech došlo k detabuizaci sexuality, ale u smrti k ničemu takovému nedošlo (Lee 2008: 745). Podle mého názoru tkví rozdíl v odlišné skladbě skupin, které mají zájem o detabuizaci. Sexuální revoluci zprostředkovala především mladá generace, ovšem se smrtí, jak jsem již napsala, přichází nejčastěji do kontaktu starší generace. Jak píše Edwards a McCarthy, úspěšnější společenská hnutí iniciují spíše mladí lidé, a to z více důvodů. V současné době je důležité umět používat moderní technologie, nutné jsou také organizační zdroje (Edwards, McCarthy 2004: 126-7). V nich vidím velké příležitosti mladých shromažďovat se na školách, zatímco staří lidé podobnou příležitost nemají. Úspěšná mobilizace je díky zdrojům dostupnější pro privilegované skupiny (Edwards, McCarthy 2004: 142). Lidé, pro něž začíná být aktuální smrt, příliš zdrojů na mobilizaci nemají a zřejmě v daný moment ani není změna společenského přístupu jejich prioritou.

Tématu zlepšování přístupu k umírajícím či pozůstalým se nevěnovali pouze vědci, ale setkáme se také se skutečnými pokusy dnešní podobu umírání změnit, což dokládá nespokojenost

některých skupin lidí se současným stavem diskurzu. Zmíním zde některé iniciativy, které se smrtí zabývají a snaží se smrt ve společnosti zkoumat nebo nabízet podporu pozůstalým. Příkladem toho je svépomocná skupina pro blízké umírajících, které jsem se věnovala v rámci výzkumu. V poslední době byla založena organizace Ke kořenům, která nabízí pomoc po úmrtí a také se specializuje na pohřby na netypickém hřbitově, který je podobný spíše lesu. Zakladatelky organizace považují současný systém pohřbů za nevyhovující mnoha lidem a snaží se tak nabídnout alternativu. U těchto organizací však jde v současné době spíše o skupiny zainteresovaných, které mohou mít své příznivce, než celospolečenská hnutí. Jejich samotná existence naznačuje, že současný stav přístupu ke smrti vytváří prostor pro nové přístupy a dost možná je i vyžaduje.

2.6 Individualizace a její vliv na přístup ke smrti

Ariés, Gorer i Elias se shodují, že v minulosti bylo téma smrti méně skrývané, smrt byla všudypřítomná. Lidé ji ale přestali očekávat, a tak získala na významu, její příchod byl považován za šok. Změna přístupu souvisí s vývojem významu života jednotlivce a dalších celospolečenských změn. Jak jsem již zmínila, podle Foucaulta (1999) je v současnosti život a jeho ochrana klíčovou hodnotou. Dříve bylo cílem vládnoucích udržet svou moc a mít právo nad životem a smrtí svých poddaných. Nynější formu moci nazval Foucault biomoc, což je moc, která má za cíl především chránit život. Ačkoliv stále dochází k popravám, a války jsou krvavější než kdy dříve, jejich ospravedlnování nevychází z vůle zabít, ale spíše chránit život před dalšími vlivy (Foucault 1999: 159). Další charakteristikou je podle Baumana zaměření lidí na zdravý životní styl. V minulosti podle něj náboženství přesvědčovalo lid o bezcennosti života na Zemi, ale postupem času ztratilo důvěru lidí. V důsledku toho se uvolnil prostor strachu ze smrti a nastoupila snaha pečovat o sebe sama a překonávat vlastní limity. Následná péče o vlastní tělo a zdraví zabrala tolik času, že nenechává žádný prostor myslet na samotnou smrt, které se péčí chceme vyhýbat (Bauman 1992: 18). Nesnažíme se tedy vyhýbat smrti pouze tabuizací samotného tématu, nýbrž provádíme i akce, které jí skutečně pomohou předejít, a to na úrovni celospolečenské, i individuální.

Přímo spojené s procesem individualizace jsou také požadavky současné doby na jednotlivce, které jsem též zaznamenala v rozhovorech. Aby bylo možné vidět souvislosti s dnešním přístupem k individu, a také lépe analyzovat vyprávění, která jsem zaznamenala, je třeba také definovat další společenská očekávání, která brání individu se smrtí zabývat. Již v předchozích částech jsem popsala smrt jako překážku při plnění osobních cílů, které nám v dnešní době neomezeně přibývají. Oproti tomu Bauman popsal současnou situaci člověka v knize Tekutá modernita (2000), kde přirovnává jednotlivce k rychle přelévající se kapalině. Současný člověk musí být mobilní a také tvárný, rychle reagovat na nové podmínky. Bauman vidí tuto situaci v různých ohledech. V rozhovorech se ale

objevovala potřeba přizpůsobovat se především vlastnímu zaměstnání, které znemožňovalo reagovat na nastalou potřebu pečovat o své blízké a trávit s nimi jejich poslední chvíle. To pak mohlo vyvolávat pocity viny, vnitřního konfliktu nebo potřeby ospravedlnit se před sebou.

S nástupem individualizace také došlo k úbytku rituálů, které dříve vycházely ze sdíleného přesvědčení. Podle O’Gorman by nám jejich větší množství přispělo k vyrovnávání se s životními zvraty (O’Gorman 1998: 1132). Jak píše Mellor a Shilling, také v umírání dochází k individualizaci a privatizaci (Mellor, Shilling 1993: 417), tedy odlišování přístupu k umírání a jeho odsunování do soukromí. Proto také rituály, které ještě zbyly, ztrácí svoji jednotnou podobu, což na příklad ilustrují rozdílné podoby pohřbů popsané v rozhovorech, které v některých případech také vedly k nesouhlasným reakcím zúčastněných.

Elias píše, že v lidském životě ubývá formality, a s ní také tradičních vzorců chování. Použití tradičních frází se tak může zdát nepřirozené, někdy až trapné. To ale klade větší nároky na jednotlivce, který sám musí hledat vhodná gesta a slova (Elias dle Mellor, Shilling 1993: 417), což se také ukázalo v rozhovorech, kdy lidé projevovali nejistotu, jak se chovat na pohřbu. Eliasovo tvrzení se potvrzovalo i v rozhovorech, kdy vyprávějící hovořili o nesouhlasu se současnou standardizovanou podobou pohřbů, která neodráží individualitu zemřelého. Podle Foucaulta ale nebyla příčinou ústupu pohřbů individualizace rituálů, nýbrž změna chápání úmrtí. Dříve bylo smyslem pohřbů doprovodit zemřelého na cestě ze světa podléhajícímu panovníkovi do područí jiného světa s ještě silnější mocí. Tento význam však vymizel, člověk sám má moc nad svým životem a není pouze přesouván vyšší mocí (Foucault 1999: 161). Proto tedy Foucault pokládá pohřby za nesmyslné. Všechny tyto teorie popisují, že v dnešní době existuje určité pnutí týkající se pohřbů a nejednoznačnosti požadavků na ně.

2.7 Podpora pozůstalých

V této práci jsem se zaměřila jak na skupinu zastřešenou odborným dozorem, tak i na osoby, které odbornou pomoc nevyhledaly a rozhodly se s těžkou životní situací vyrovnat samy a s pomocí svých blízkých. Jak se lidé rozhodují, zda vyhledají odbornou pomoc? Peggy Thoits vysvětluje toto rozhodnutí skrze teorii self-labellingu. Podle ní vidí člověk sám sebe z pohledu druhých ve své komunitě a kontroluje tak sám sebe, zda plní společenský očekávání. Pokud má zájem být začleněn do společnosti a zároveň záská dojem, že nesplňuje některé normy, označí se nálepkou danou pro osoby, které tyto normy porušují (Thoits 1985: 222-3). Jak ale píše Thoits, v některých situacích mohou být silné psychické reakce normální reakcí na danou situaci a nemusí se jednat o psychiatrickou poruchu jedince (Thoits 1985: 227-228). Ovšem osoby, které vyhledaly odbornou pomoc v souvislosti

s truchlením, se nemusely nutně cítit samy před sebou nenormální. V případě úmrtí blízkého považují silné reakce za očekávané, ale vzhledem k tomu, že není vhodné vyjadřovat je ve všech situacích a po neomezenou dobu, může se stát, že vidí svépomocné skupiny či profesionály jako prostředí, kde je možné dát emocím průchod. Odborná pomoc v podobných případech podle Thoits spočívá v emočním managementu, který se zaměřuje na změnu chování a přístupu (Thoits 1985: 234-236). Cílem psychoterapie i podpory okolí je reinterpretovat situaci a přispět k tomu, aby jedinec považoval problémy za řešitelné nebo méně závažné (Thoits 1985: 242).

Podle Kübler-Ross má vyrovnávání se s úmrtím blízkého nebo vlastní diagnózou pět fází, a to odmítání, vztek, vyjednávání, deprese a akceptace (Kübler-Ross; 1969). Podle ní jde o přirozené reakce, které se opakují. Pokud tedy budeme následovat její přístup, je třeba vyhledávat pomoc ve chvíli, kdy se proces vyrovnávání se zastaví na některé z fází, které předcházejí akceptaci. Pokud ovšem do jejího přístupu zahrneme také self-labelling, jak ho popsala Thoits, jednatelce nevyhledává odbornou pomoc podle srovnání s normálním procházením jednotlivými fázemi, ale spíše podle svého subjektivního vnímání. Pokud tedy lidé v jeho okolí nebudou truchlit stejně dlouho nebo intenzivně, může se považovat za nenormálního a vyhledat odbornou pomoc.

Konkrétní případ rodiny, která se musela vyrovnat se ztrátou svého člena, popsala Sharon Aadalen (1980). V rodině došlo k úmrtí kojence, v důsledku čehož vyhledali pomoc profesionálů. Úmrtí kojence je pro rodinu specifické jeho pozicí závislého dítěte, ale domnívám se, že většina ze zmíněných strategií je obecně platných pro úmrtí blízkého člověka. Aadalen popisuje, jak probíhá práce profesionálů s pacienty, kteří prošli terapií po úmrtí blízkého. Jde sice o starší text, ale zmíněné postupy profesionálů jsou v souladu s dalšími přístupy ke smrti, které nalezneme v současné odborné literatuře. Program SIDS (Sudden Infant Death Syndrome) byl státní doporučení pro lékaře, jak postupovat v případě náhlého úmrtí kojence. Hlavními součástmi bylo dostatečné poskytování informací pozůstalým, možnost dát průchod emocím i dlouhodobou podporu ze strany pečovatelských pro přeživší. Součástí byla také nabídka propojení s podpůrnými komunitami pozůstalých (Aadalen 1980: 585).

Aadalen popsala manželku C, kterým zemřel prvorozený syn ve věku dvou a půl měsíců. Matka měla záchvaty nepřičetnosti a sebevražedné tendence. Podle Aadalen se jí nedostávalo sociální podpory a byla se svým traumatem izolována od ostatních (Aadalen 1980: 586). Z pozice matky se také cítila zodpovědná za úmrtí dítěte, protože ho nepřivedla k doktorovi při prvních komplikacích, neboť bylo vyšetřeno týden předtím (Aadalen 1980: 587). Paní C si společně s pečovatelskou stanovila, jak by mělo vypadat smíření, které bylo cílem terapie. Domluvily se na tom, že by měla přestat užívat antidepresiva, cítit se doma v bezpečí, najít péči odborníků, kterou si může dovolit, cítit

se pohodlně a nenuceně a být dobrým rodičem pro svou další dceru (Aadalen 1980: 588). V tomto případě tedy bylo vyrovnání se chápáno jako způsob, jak se určitou dobu po úmrtí dítěte cítit vyrovnaně a nenechat trauma zasahovat do dalších součástí života. Zmíněné cíle paní C splnila, navíc začala myslet na budoucnost. Manželský pár, který před terapií neměl dobré vztahy s širší rodinou, vztahy ani poté nezlepšil, ale snažil se budovat nová přátelství, aby si utvořil širší zázemí (Aadalen 1980: 589).

Další formou profesionální pomoci jsou kolektivní setkávání. Giddens se zmiňuje o hospicích, kde je možné diskutovat a být konfrontován s tématem smrti více přímo, než v běžné společnosti (Giddens 1991: 204). Ve svépomocné skupině je situace podobná, jejím cílem je, aby lidé mohli společně otevřeně hovořit s dalšími osobami, které mají podobnou životní zkušenost. Nicméně, jak píše Mellor a Shilling, stále jde o místo pod dohledem lékařů, kteří kladou důraz na odkládání smrti, a tak je otázkou, kolik je zde ponecháno prostoru pro případná náboženská a další vysvětlení, a to i v případě, kdy jsou hospicy provozovány náboženskými organizacemi (Mellor, Shilling 1993: 423). Podle mého názoru je tato otázka diskutabilní, neboť skupinu teoreticky mohou vést osoby bez vlastní přímé zkušenosti se smrtí blízkého, ale nemůžeme s jistotou určit, do jaké míry sdílí pohled účastníků, či spíše lékařů.

Konkrétním příkladem podpůrné skupiny, jichž se také týkala část výzkumu provedeného pro tuto práci byla skupina pro rodiče hendikepovaných dětí ve Spojených státech, kterou popsala Barton (1999). Zřizovatelem organizace IEP byl stát, ale skupinu v daném státě vedly dvě matky postižených dětí. Autorka identifikovala několik skupin sloganů, které se objevují v různých kontextech. Cílem skupiny bylo informovat rodiče o právních možnostech souvisejících s výchovou hendikepovaného dítěte, ale také podpořit rodiče v tom, aby se nebáli o tyto příležitosti usilovat. Slogany mají informační i interakční funkci, informují o základních principech skupiny i možnostech zlepšení pozice dětí, a zároveň působí ve chvíli setkání, kdy vysvětlují, utváří společný jazyk a někdy zdůrazňuje důležitostí témat vůči jiným (Barton 1999: 463).

Skupina měla dva oficiální slogany, které se objevovaly nejen na setkáních, ale i v reprezentačních materiálech, a to *Parents Training Parents* a *Parents Are Experts*. Oba tyto slogany vysvětlují princip setkání, ale také zdůrazňují, že vidí přínos spolupráce lidí s podobnou životní zkušeností, nejen s odborníky v teoretické rovině (Barton 1999: 466). Opakování těchto sloganů zajišťuje sdílenou perspektivu na principy, na nichž je skupina založena (Barton 1999: 468). Dalšími opakovanými slogany, které byly nápomocné při definici problému, kdy hendikepované děti mají problém ve většinovém systému: *through the system, abused in the system, lost in the system* (Barton

1999: 469). Dalším sloganem bylo určení, kdo má situaci řešit: *we are the ones a you won't get parent of the year*, což mělo podpořit rodiče v pro okolí nepopulárních krocích (Barton 1999:471).

Setkáváme se také se slogany popisujícími řešení problému, jako *knowing the law a getting it written into IEP* (Barton 1999:477). V některých případech měly opakované slogany funkci vysvětlení priorit ve skupinové interakci, byly pro organizátorky řešením situace, kdy se některý z účastníků setkání snažil získat pro sebe přílišnou pozornost, a tak organizátorky připomněly, co je hlavními cíli skupiny a tématem setkání (Barton 1999: 478). Opakující se slogany, které měly za cíl pojmenovat situaci a popsat vhodné řešení, jsou příkladem opakovaného používání stejných výrazů k vysvětlení či vyřešení konkrétní situace. Můžeme se s nimi setkat nejen ve svépomocných skupinách, ale i mimo ně.

3. Praktická část

V teoretické části jsem popsala, jak se pojetím smrti v naší společnosti zabývali různí autoři. V návaznosti na jejich teorie jsem provedla výzkum, který popíšu v této části. Všichni autoři se shodovali, že téma smrti je ve společnosti omezené a umírající či pozůstalí musí dodržovat jistá pravidla. Cílem výzkumu bylo popsat tyto způsoby a pravidla sdílení smrti ve společnosti. Výzkum prošel dlouhým vývojem, během něž se ukázalo, že jsou jasně určené skupiny, ve kterých je dovoleno o smrti hovořit, a ve kterých není. Také se potvrdilo, že sdílení smrti v různých skupinách má velice přísná pravidla, která mimo jiné neumožňují přístup jednotlivce z venku. Sdílení s někým mimo skupinu je tolik neobvyklé, že lidé o něm lidé ani neuvažují, a sami nemají představu, zda ho považují za žádoucí, či nikoliv.

Výzkum měl proto několik fází, které následně vysvětlím. První fází bylo kontaktování svépomocné skupiny, kde se schází osoby, kterým zemřel někdo blízký. Ukázalo se však, že skupina je striktně ohraničená svými účastníky a organizátorem, a za žádných okolností se jí nemůže zúčastnit nikdo další. Dále jsem kontaktovala diskutující v internetové diskuzi, a ačkoliv jsem získala několik nabídek k rozhovorům, později byly všechny tyto nabídky staženy. Předpokládám, že hovory o vlastních zkušenostech s někým mimo skupiny, v nichž je to běžné, jsou na tolik neočekávané, že o nich diskutéri ani nepřemýšlí a tuto situaci si představí až poté, co vědí, že by skutečně mohla nastat. Důsledkem těchto uzavřených skupin bylo kontaktování dalších osob, tentokrát nezávisle na jejich zkušenostech. Ukázalo se, že zkušenosti s úmrtím blízkých jsou běžné a pro rozhovor na toto téma není třeba kontaktovat skupiny, které se vyznačují společnou zkušeností. Pro analýzu výsledků bylo

díky tomuto vývoji možné využít poznatky z různých prostředí. Nyní popíšu jednotlivé kroky, kdy jsem se zaměřovala na zmíněné skupiny, a popíšu výzkum a jeho závěry.

3.1 Smrt jako neveřejné téma

Prvním krokem výzkumu, který jsem provedla, bylo kontaktování skupin, které se zaměřují na podporu osob, jimž zemřel někdo blízký. V těchto skupinách se nacházejí osoby, které mají přímou poměrně nedávnou zkušenost a v danou chvíli je pro ně tedy otázka pravidel hovorů o smrti vysoce relevantní. V závislosti na tom, zda se schází na konkrétním místě v danou dobu, nebo jen dochází diskutovat na fórum, by byla zvolena konkrétní metoda pozorování nebo rozhovorů. Jak jsem ale zmínila v předchozích částech práce, skupiny se pro můj výzkum ukázaly jako nepřístupné, kvůli omezením, která popíšu. V následující části se budu věnovat popisu mého postupu a jeho výsledkům, na nichž ukážu, že téma umírání blízkých můžeme v daných kontextech chápat jako neveřejné a uzavřené v určitých skupinách.

3.1.1 Uzavřenost skupin

Prvním kontaktem byla svépomocná skupina pozůstalých v Praze. Přes email jsem kontaktovala psycholožku, která organizuje setkání svépomocné skupiny. Setkání probíhá jednou za měsíc a není třeba se na něj předem hlásit, přijít může každý. Obvykle se prý schází 7-8 lidí a hovoří zde o svých zkušenostech a pocitech. Ostatní podle pravidel skupiny nesmí přímo radit, ale mohou reagovat vyprávěním svých zkušeností. Pokud nechtějí, reagovat nemusí. Psycholožka má ve skupině především organizační roli, a také hlídá dodržování pravidel, příležitostně zasahuje do diskuze, aby se dostali ke slovu všichni, kdo mají zájem.

Psycholožky jsem se dotázala, zda by bylo možné se s ní sejít a případně se později zúčastnit některého sezení. Anonymizované poznatky, bych poté použila jako materiál pro práci, která se bude zabývat pravidly hovoření o smrti v dnešní společnosti, a proto považuji téma za důležité pro ni i samotnou skupinu. Na email odpověděla, že se ráda sejde, ale do skupiny nikoho kromě pozůstalých nepouští, protože to považuje za nutnou ochranu účastníků, kteří jsou v náročné životní situaci. Během následného setkání jsem navrhla, zda by se alespoň zeptala účastníků, co si o mé případné účasti myslí, s ohledem na smysl práce, kterým je prozkoumat pro účastníky důležité téma. Psycholožka se účastníků odmítla zeptat, protože již samotný dotaz považovala za přílišný zásah do jejich soukromí. Navíc skupina není stálá, nikdy není předem jasné, kdo se zúčastní, proto ani není koho se předem ptát, zda by byla účast výzkumníka možná.

Zmíněné důvody, tedy zásah do soukromí osobám v těžké situaci a nestálost skupiny, nabízí prostor k další interpretaci v širším kontextu. Tato zkušenost je ukázkou pravidel diskurzu podle dříve uvedené Matonohovy definice, podle nějž „kdokoli nemůže kdykoli jakkoli mluvit o čemkoli“ (Matonoha 2005: 582). Ukázalo se, že otevřeně sdílet své pocity v organizované skupině lidí je možné pouze za přítomnosti dalších lidí, kteří mají poměrně nedávnou zkušenost s úmrtím blízkého, a odborného dozoru, který zajišťuje psycholožka. Není možné, aby zde byl přítomen někdo další, protože se očekává jeho negativní vliv na chod celého sezení. Změnil by tím pravidla, o čem by byli účastníci ochotní mluvit.

Nemyslitelnost přítomnosti lidí, kteří nejsou členy svépomocné skupiny, je také v souladu s Ariésovým popisem vhodného způsobu truchlení v dnešní době. Ariés sice nepíše obecně o skupině vymezené zkušeností a místem, nýbrž přímo o rodině, která dříve také sdílela prostor a samozřejmě zkušenost s úmrtím svého člena. V minulosti bylo podle Ariése zvykem navštěvovat rodinu zemřelého, aby na své truchlení nebyla sama. V současnosti je naopak třeba truchlit v uzavřeném rodinném kruhu (Ariés 2000b: 318). Pokud by se někdo rozhodl truchlit veřejně, ubral by tím svému zármutku na věrohodnosti. Podpůrné skupiny tak navazují na moderní podobu truchlení v uzavřené skupině, ačkoliv v jejich případě je skupina vymezená podobnými zkušenostmi v danou dobu, nikoliv rodinnými vazbami. Z dostupných informací však nemohu s jistotou zjistit, zda je nepřítomnost ostatních vyžadována spíše účastníky nebo vedoucí psycholožkou. Pravidla skupiny, která není ochotná vpustit člověka z venku, právě kvůli svým pravidlům diskurzu, vypovídá o komunitě, jež popsal Toy. Tabu je systém zákazů v rámci komunity (Toy 1899: 151) a rozšíření této komunity o další členy z většinové společnosti by tento systém zničilo, v tomto případě by zákazy spíše přibýly. Rozdílné zákazy ve většinové společnosti a svépomocné skupině ukazují, že se ve společnosti skutečně jedná o tabuizované téma, které pozůstalým nevyhovuje a je možné ho překonávat pouze v omezených skupinách lidí.

Další argument pro nevpuštění do skupiny, který psycholožka použila, byla podoba skupiny a nemožnost setkat se v budoucnu ve stejném složení. Toto tvrzení chápu spíše jako založené na systému zákazů ve většinové společnosti a individuálních motivech psycholožky, která nepovažovala přítomnost návštěvníků za vhodnou a také neměla zájem na změně již zavedeného řádu, než jako pravidlo, které by souviselo s přístupem k umírání. Argument považuji spíše za potvrzení důležitosti výše uvedeného argumentu o ochraně soukromí pozůstalých. Skupiny, která se promění před každým sezením, je možné dotázat se na začátku daného sezení. Nezvážení této možnosti poukazuje znovu spíše na neochotu dotázat se skupiny, která, zdá se, vyplývala z pocitu nutnosti chránit její návštěvníky před změnou pravidel skupiny, než ze skutečné neproveditelnosti. Nestálost skupiny je

také dalším způsobem, jak do návštěvníkova života zasahovat co nejméně, protože se nemusí nijak zavázat, že bude pravidelně docházet.

Setkání ukázalo, že smrt je uzavřená pouze v určitých kruzích lidí, kterých se blíže týká. Elias píše, že smrt je uzavřená mezi staršími lidmi, kterým umírají blízcí, a také se blíží smrt jich samotných. Důvodem tohoto uzavření je podle Eliase většinová společnost, která se tématem nechce zneklidňovat (Elias 1998: 43-4). Má zkušenost s kontaktováním svépomocné skupiny nevypovídá ani tak o neochotě okolního světa o smrti hovořit, jako spíše o uzavřenosti skupin před okolním světem. Nevíme, zda by lidé navštěvující skupinu s přítomností pozorovatele souhlasili, ale vidíme, že psycholožka považovala za nevyhnutelné *chránit* je před kontaktem z okolí. Podle svých slov vycházela z vlastních zkušeností, které ukázaly, že pozůstalí nemají zájem o kontakt zvenčí. Zmínila situaci, kdy pozůstalí neměli zájem být kontaktováni s odstupem času kvůli setkání osob, které měly zkušenosti s hospicem. Zájem psycholožky nebo návštěvníků skupiny o uzavřenost, může být také reakcí na společenská očekávání, kdy většinová společnost nemá zájem o tématu hovořit, což popsal Elias. Pokud skupina funguje právě z důvodu vyčlenění tématu ze společnosti, její členové se v ní nenaučí hovořit o tématu veřejně. Je však nutné připomenout, že cílem skupiny není udělat z vyčleněného tématu smrti veřejné, nýbrž podpořit jednotlivé osoby, které mají v danou chvíli akutní potřebu si o tématu promluvit s lidmi v prostředí, kde jim to bude umožněno.

3.1.2 Nepřipravenost o tématu hovořit

Protože kontaktování skupiny skrze jejího organizátora nebylo možné, našla jsem zcela jinou skupinu pozůstalých, kterou jsem mohla kontaktovat přímo. Veřejně přístupným místem, kde dochází k diskuzím lidí v dané situaci, jsou internetová diskuzní fóra. Tyto diskuze mají zcela odlišnou formu, než svépomocné skupiny. Lidé se nescházejí na jednom místě v danou dobu, ale přispívají do diskuze kdykoliv a z různých míst bez potřeby jakékoliv dopravy (pokud mají přístup k internetu) a vyhrazení většího množství času na sezení.

Zaměřila jsem se na diskuzní fórum na stránce Umírání.cz, které se zaměřuje na podporu pozůstalých. Na fóru lidé sdílejí své zkušenosti a pocity související s umíráním blízkých a své příspěvky mohou zařadit do témat: Prognóza, Komunikace se zdravotníky, Bolest, Doprovázení, Truchlení. Zajímavou funkcí, kromě možnosti odpovědět na příspěvek nebo poslat soukromou zprávu, je tlačítko *vyjádřit účast*, které je zde místo tlačítka *to se mi líbí*, jež nalezneme v jiných diskuzích. Toto tlačítko dobře vystihuje nejčastější typ písemných reakcí, které můžeme v diskuzi nalézt.

Kontaktovala jsem uživatele fóra, protože rozhovory nabízejí v mnohých ohledech více informací, než analýza diskuze samotné. Pokud bych pouze analyzovala obsah již napsaných

příspěvků, nebylo by nijak zřejmé, kdo konkrétně příspěvek píše, a především také hlubší souvislosti daného lidského příběhu. Z příspěvků nebylo možné sledovat kontinuální příběh člověka, neboť se obvykle zaměřovaly pouze na určité oblasti zkušenosti nebo na jeden některé pocity. Proto jsem na fóru zveřejnila vlastní příspěvek, kde jsem žádala potenciální informátory o rozhovor v rámci výzkumu k diplomové práci.

Během asi tří týdnů jsem jako reakci na svůj příspěvek získala nabídku rozhovorů od celkem šesti žen. Žádný muž na můj příspěvek nezareagoval. Šest pozitivních reakcí považuji za poměrně vysoké číslo, neboť odpověď na příspěvek vyžadovala iniciativu napsat někomu soukromou zprávu a také ochotu mluvit o nelehkém tématu s cizím člověkem. Dvě ženy navrhly dvě různá místa setkání, kam mi omezené finanční a časové možnosti výzkumu bohužel nedovolovaly dojet. Zde se projevila negativní stránka kontaktování lidí skrz internetové diskuze, neboť, jak jsem již napsala, je možné diskutovat z kteréhokoliv místa s přístupem k internetu, a tak nikdy nevíme, kde se daný člověk právě nachází.

Zbývající čtyři ženy, přestaly reagovat poté, co jsem se jich dotázala na vhodné místo setkání. Domnívám se, že v momentě, kdy si přečetly můj následující email s otázkou o praktických náležitostech setkání, začaly nad rozhovorem hlouběji uvažovat a uvědomily si, že o svých zkušenostech nechtějí hovořit s cizím člověkem. Odmítnutí neodpovězením na email bylo velice snadné, protože nemusely nikoho odmítat tváří v tvář. Původní reakce s nabídkou rozhovoru mohla vycházet z nadšení, že se tématem někdo zabývá, což některé i samy uvedly, zatímco pozdější pasivita či nepřímé odmítnutí, spíše z obav, jak o umírání hovořit s neznámým člověkem. Je také možné, že při uvažování o situaci rozhovoru si uvědomily, že v současné době už nemají potřebu o smrti mluvit. Situace se pravděpodobně nezměnila během období mezi nabídkou k rozhovoru a jeho dohodou, protože pokud zmínily, jak dlouho od úmrtí blízkého uplynulo, byl to obvykle úsek v řádu měsíců, zatímco domluva rozhovoru se obvykle odehrávala během jednoho týdne. Uvědomění toho, že o smrti již hovořit nechtějí až poté, co mě samy kontaktovaly, dokládá tabuizaci hovorů o zkušenosti se smrtí v souladu s definicí Niny Tannenwald, která píše, že lidé o tabu běžně nepřemýšlí, a tím mu dodávají autoritu (Tannenwald 2007: 10-11).

Pokud se ženy necítily připraveny o smrti mluvit, znamená to, že opravdu ve společnosti existují omezení, která nedovolují o smrti a umírání mluvit mimo úzký okruh osob. Lidé nejsou zvyklí o umírání blízkých hovořit s cizími lidmi, protože to nikdy nedělali, byl to i požadavek společnosti. Ukazuje se tedy, že hovoření o smrti, tak, jak se jeví lidem, kteří se s ní setkají, je zakázané tak, jako napsal Gorer (1955, 1965).

Zkušenosti se svépomocnou skupinou i diskutéry ukazují, že skutečně není zvykem hovořit o smrti tak, jak se jeví pozůstalým, mimo úzce vymezené skupiny lidí. Ve svépomocné skupině jsem se setkala s pohledem z venku, kdy organizátorka nechtěla, aby byl hovorům přítomný někdo, kdo není sám pozůstalým. Neočekávala tedy, že by pozůstalí měli o podobnou zkušenost zájem. V případě skupinové diskuze pak skutečně nepotvrdili účast sami pozůstalí, což znamená, že ani oni sami se necítí připravení o umírání blízkých mluvit. To dokládá přítomnost společenských pravidel, která hovory o smrti blízkých tabuizují.

3.2 Smrt jako téma okruhu blízkých

3.2.1 Metodologie

V předchozí části jsem popsala, že smrt se ukázala jako nepřístupné téma, pokud se zaměříme na osoby, které vyhledaly pomoc odborníků ve svépomocných skupinách, nebo vyhledaly lidi s podobnými zkušenostmi a rozhodly se sledovat diskuze na internetových fórech a případně se do nich zapojit.

Lidé, kteří navštěvují svépomocné skupiny nebo diskutují na fórech, jsou však jen malou skupinkou z lidí, kteří mají zkušenosti se smrtí. Jak se vyjádřila psycholožka svépomocné skupiny: „*Každému někdo umřel. Aspoň babička, dědeček nebo spolužák.*“ Skutečně se ukázalo, že každý dospělý člověk má zkušenost s úmrtím blízkých či známých, a tak nebylo nutné provádět výzkum na konkrétní skupině, která se takovou zkušeností definuje. Nový přístup otevřel možnost zaměřit se na jednotlivce, kteří se nemuseli vyznačovat podobným způsobem řešení. Navíc bylo díky tomuto zaměření možné zkoumat také jiná, častěji volená řešení, než jsou podpůrné skupiny.

Aby bylo možné rozhovory provést, na rozdíl od předchozích kontaktovaných skupin, jsem se tentokrát rozhodla kontaktovat osoby, které osobně znám, a tedy jsem měla šanci dostat se do jejich blízkosti více, než jak tomu bylo v případě cizích lidí ve svépomocných skupinách a na internetu. Osobní známost výzkumníka a informátora může být v rozhovoru pozitivem i negativem. Může se stát, že informátor se bude více snažit vyvolat dobrý dojem a nebude chtít hovořit způsobem, který by ho mohl ukázat v negativním světle. Na druhou stranu šlo o jediný způsob, jak rozhovory mohly vůbec proběhnout a zabývat se neveřejným tématem. Domnívám se, že přesto jsou sesbíraná data relevantní, neboť informátoři nehovořili pouze o svém přístupu, ale také o ostatních. Je tedy možné zde sledovat, s jakými přístupy se obecně setkáváme.

Během krátké doby jsem získala nabídky rozhovorů od pěti mladých žen a jednoho muže ve věku 24-29 let. Lidé v tomto věku se již vyznačují určitou mírou životní zkušenosti, je

pravděpodobné, že se již setkali se smrtí někoho ve svém okolí, ale zároveň jsou skupinou, jejíž členové, jak napsal Ariés, nemají smrt blízko a zatím s ní nemusí počítat, protože není příliš pravděpodobné, že by v nejbližších letech zemřeli. S těmito lidmi jsem provedla biografické rozhovory, v nichž jsem se zaměřila právě na dosavadní zkušenosti s úmrtím lidí v okolí, způsobem, jak sdíleli nebo nesdíleli své prožitky, a proč volili která řešení.

Po zkušenostech z předchozí fáze výzkumu, kde jsem se setkávala především s odmítáním, mohu říci, že rozhovory s lidmi měly spíše opačný výsledek. Výzkumu se zúčastnily pouze osoby, které téma předem znaly, a tak se mohly předem rozhodnout, zda o něm chtějí hovořit, či ne. Na rozdíl od uzavřených skupin, jsem se setkala nejen s ochotou, ale někdy i aktivním zájmem o tématu smrti hovořit. Po provedení rozhovoru se dokonce dvě ženy vyjádřily, že povídání jim přineslo úlevu. Sice již o umírání v různých situacích hovořily, ale přesto se cítily tlačeny k tomu, aby své projevy k danému tématu omezily. Jedna z dotazovaných přímo řekla, že sice o všem už mluvila, ale nikdo ji přímo nepožádal, aby se podělila o co nejvíce svých zkušeností a myšlenek, a tak poprvé v životě necítila tlak druhého omezit toto téma tak, aby řekla jen to, co je pro ni nejdůležitější. V několika dalších případech pak rozhovor na téma úmrtí blízkých prolomil komunikační bariéry a mezi mnou a informátorem následoval rozhovor na některá další osobní témata. Z toho předpokládám, že jde o tabuizované téma v širší společnosti, ale přestává být tabuizovaným tématem ve chvíli, kdy hovoříme s lidmi, s nimiž jsme zvyklí probírat osobní témata.

3.2.2 Typy rodin

V rozhovorech bylo možné identifikovat různé způsoby, jak se lidé v rozhovorech s tématem smrti vypořádávají, a s různou mírou otevřenosti k různým tématům v konkrétních skupinách. Informátoři měli různé množství zkušeností se smrtí, ale všichni osobně znali nejméně jednoho člověka, který následně zemřel. Všichni měli zkušenost s úmrtím v rodině, někdo pouze u generací prarodičů a prarodičů, některým v rodině zemřel i příbuzný z generace dětí nebo rodičů. Některým zemřeli v minulosti kamarádi, spolužáci či jiní známí v podobném věku. Vzhledem k tomu, že všichni měli nějakou zkušenost, museli také o smrti hovořit s ostatními přinejmenším ve chvíli jejího oznámení. Vzhledem k tomu, že mnohá zmíněná úmrtí proběhla v rodině, nebo u rodinných známých, šlo také o téma, o němž se hovořilo především v rodině. V některých případech také rodina podporovala své členy, kterým zemřeli přátelé. Význam rodiny dokládá také Ariés, který píše, že po úmrtí člena rodiny se očekává stažení rodiny do sebe, jinak nebude jejich žal považován za věrohodný (Ariés 2000b: 339). Pokud se rodina po určitou dobu po úmrtí svého člena stáhne do sebe, znamená to, že se jedná o skupinu, v níž je téma otevřenější než kdekoliv mimo ni. Na rodinách lze sledovat pravidla, za nichž je možné o smrti hovořit, když to mimo rodinu nelze.

Rodiny jsou skupiny lidí, které byly tématem v každém rozhovoru a ve srovnání s ostatními skupinami, v nichž bylo téma smrti zmíněno, jde o skupinu relativně jednotnou, co se týče přístupu ke způsobům, jak přistupovat ke konkrétním tématům. Z rozhovorů bylo možné identifikovat několik typů rodin podle toho, jakým způsobem se v nich o smrti hovořilo. Typy rodin ukazují, jak tabuizace tématu smrti probíhá v různých komunitách.

Všechny zmiňované rodiny měly jasná pravidla, jak je třeba o smrti hovořit. Podle Toye je tabu univerzálně akceptovaným systémem zákazů (Toy 1899: 151), a tedy můžeme říct, že ačkoliv nejde o téma v rodinách zcela vynechávané, existují striktně vyžadovaná pravidla, která se musí dodržovat, a tak můžeme téma smrti pokládat za tabu, přinejmenším v některých ohledech. V různých typech rodin jsou tabuizované různé aspekty smrti.

V analýze jsem se věnovala především hovorům v rámci nukleární rodiny, v níž byli informátoři dětmi, v některých případech byly tyto hovory rozšířeny do širší rodiny. Nikdo z dotazovaných dosud neměl vlastní potomky. Někteří hovořili také o svých partnerech, ale ty jsem z okruhu rodin vyčlenila, protože také ve vyprávěních vystupovali odděleně a někdy dokonce nahrazovali rodinu v aspektech, které rodina sama neumožňovala. Partnerům se budu více věnovat v části Hovory o umírání blízkého mimo rodinu.

V některých rodinách také došlo k úmrtím, jejichž zmiňování se stalo zcela zakázaným, ale toto tabu se pojilo spíše s okolnostmi daného úmrtí, než s typem rodiny, protože o jiných úmrtích se v téže rodině hovořilo podle některého z přístupů, které dále zmiňuji. Těmito zakázanými tématy byla především úmrtí mladých lidí a blíže je rozeberu v dalších částech. Rodiny jsem rozdělila do tří základních skupin, nicméně neznamená to, že všichni jejich členové se s daným přístupem vždy identifikovali. U konkrétních úmrtí také měli jednotliví členové rodiny různé přístupy podle toho, jaký měli se zemřelým osobní vztah. Považuji však za důležité popsat způsoby, které v daných rodinách převládaly, a které také vytvářely očekávání, jak má či nemá truchlit člověk, který měl k zemřelému nejbližší a jehož úmrtí nejvíce zasáhlo. Chápání přístupu v konkrétní rodině může být ovlivněno subjektivním pohledem vypravěče, ovšem vyprávění považuji za dostačující pro utvoření tří základních typů rodin.

3.2.2.1 Praktický přístup v rodině

Prvním přístupem, který jsem v rozhovorech identifikovala, byl *praktický* přístup. V *praktických* rodinách byl kladen důraz především na domluvení se na podobě pohřbu a jeho organizaci, a také na rozdělení pozůstalosti. V některých případech měli sami umírající lidé snahu domluvit se na rozdělení majetku mezi své příbuzné. V čistě praktických rodinách to bylo ostatními

přijato. *Praktický* přístup se neobjevoval pouze ve chvílích úmrtí členů rodiny a blízkých přátel, ale také v dalších situacích, které souvisely s pocity.

Do těchto rodin patřily především Aneta a Zdena, ovšem Anetě tento rodinný přístup vyhovoval, zatímco Zdena s ním spokojená nebyla. Ukázkou *praktického* přístupu v rodině byl výrok Zdeny: „*Takže dědovi už bylo osmdesát pět, byl na tom zdravotně čím dál tím hůř, a jako nemluvili jsme nějak o pocitech vlastních. Spíš jsme řešili tu praktickou stránku, kdo za ním bude chodit, co se stane s tím jeho bytem, jak to uděláme.*“

Když Zdenin dědeček umíral, sám se snažil s rodinou domluvit, co má nastat po jeho smrti. „...*on to řešil s náma. Děda byl matematik, to byl hodně praktickej.*

Tazatelka: Aha. A vy jste to s ním taky teda chtěli řešit.

Zdena: Jo, ale spíš takový praktický věci. Ne přímo já, ale vím, že to probírali s mámou. Ale vím, že když jsem k němu chodila na návštěvu, tak mi třeba občas ukazoval dokumenty, kde co má, kdyby se mu něco stalo. Ale jinak o umírání jako takovým jsme nemluvili.“

Když Zdenin dědeček zemřel, oznámila jí to matka textovou zprávou, což Zdena nepovažovala za vhodné. Na druhou stranu tušila, že matka se tak vyhnula nepříjemné osobní konfrontaci. „*No, já jsem tenkrát dostala esemesku od mámy. Ale my jsme to tušili, že to přijde každým dnem, protože on byl dva tejdny v nemocnici a tušili jsme, že je to špatný. Jakože už jsem jenom čekala, kdy přijde zpráva z nemocnice, kdy přijde zpráva od mamky a tak. Ale i tak mi ta zpráva nepřišla jako nejvhodnější způsob. (...) Nevím, přišlo mi to takový neosobní. Ale zase si říkám, že možná to bylo pro mámu jako příjemnější.*“ I oznámení prostřednictvím textové zprávy ukazuje, že Zdenina matka preferuje hovory o smrti redukovat na praktická témata.

V rodině Zdeny došlo před lety k sebevraždě strýce, bratra Zdeniny maminky. Ačkoliv sebevraždu v této analýze chápu spíše jako specifický typ smrti, jehož zmiňování či spíše vynechávání nemusí nutně vypovídat o nastavení komunikace v rodině, a budu se mu věnovat samostatně, sama Zdena vysvětlovala na této události nemožnost hovořit v rodině o pocitech. „*Já si myslím, že máma se snažila ho trochu vytěsnit. (...) Protože to téma neotevřela nikdy. Jakoby, ty první dny, co se to stalo, to jako jo, to jsme se o tom trochu bavily. Ale jinak moc ne. Pro mámu to je těžký o tom mluvit. A taky u nás ta komunikace není tak nastavená, tak je to možná i tím.*“

Sama Zdena během rozhovoru několikrát zdůraznila, že v rodině se citové záležitosti příliš diskutovat nedají, a to nejen s rodiči, ale ani se sestrou. Zdena považovala toto nastavení za komplikaci i pro komunikaci ohledně dalších událostí. „*U nás prostě celkově se o pocitech nemluví.*

Vždycky pro nás, mě a ségru, sdělit něco osobního naším, to je nadlidskej úkol. Ségra třeba ted' řešila, že má novýho přítele, a i já jsem to vlastně řešila, a trvalo vlastně měsíc, dva, než jsme jim to řekly.“

Vzhledem k tomu, že Zdena kritizovala vlastní rodinu za nedostatečné sdílení pocitů, měla také potřebu rodinnou situaci obhajovat. *„Ale já si myslím, že máme relativně funkční rodinu, ale řešíme spíš tu praktickou stránku. Jak se řeší to, jak se bude řešit támhleto, a tak.“*

Praktický přístup v rodině měla také Aneta. Na rozdíl od Zdeny se ovšem Aneta jevila spíše jako jeden z iniciátorů daného přístupu, nebo jí přinejmenším tento přístup vyhovoval. To ukazuje výrok popisující, jak se sama Aneta snažila podpořit kamarádku, které zemřel kamarád. *„Tak já jsem takovej docela racionální člověk, takže já, když se něco stane, včetně smrti, tak si prostě myslím, že ta věc má nákej důvod, proč se prostě stala, tak jsem se jí snažila vysvětlit, že asi to tak mělo bejt a mělo to nákej důvod, že prostě hysterickým brekem asi jako nic nevyřešíme, že samozřejmě je dobrý ty emoce ze sebe dostat, ale že prostě to tak bylo, je a že už se to nezmění. Takže tak.(...) Snažila jsme se jí tak nák jako podpořit i třeba, ale to už bylo spíš odvodem myšlenek nebo něco takovýho.*

Tazatelka: *Jo, takže ses snažila to nák vysvětlit a jako podpořit jí a...*

Aneta: *(dokončuje větu) ... Přesně, vysvětlit, podpořit a jít dál.“*

Anetina snaha vysvětlit situaci a přesměrovat kamarádku do budoucna ukazuje, že pocitům Aneta nepřisuzuje velkou váhu, spíše se orientuje na aktuální a budoucí situaci. V rodině Zdeny umírající dědeček mluvil s rodinou o tom, že se blíží jeho smrt, a snažil se ukázat rodině důležité věci. Oproti tomu Anetin dědeček sice zemřel ve věku devadesáti let, ale jeho smrt přišla rychle, a do té doby o smrti s rodinou nemluvil. *„Takhle, ono mu bylo lehce přes devadesát, takže jsme samozřejmě viděli, že pomalu ty síly odchází, že už to, ale (...) jednoho krásnýho dne už po obědě nevstal. (...) V tomhle tom jsme nikdy nemluvili, asi bych řekla, že to ani tak nebylo tím tématem, jako tím, že děda byl vždycky velmi jako odtažitý pán, takže prostě jsme osobně nikdy o nákých citech, nebo o čemkoliv, jsme nikdy nemluvili.“*

Podle Anetiny interpretace, která říká, že dědeček o možnosti smrti nemluvil pro svou odtažitost a nezájem sdílet své pocity, se dá vyvodit, že u dědečka zvítězil nezájem sdílet pocity nad praktickou stránkou věci, která by zahrnovala sdělit příbuzným, co by se mohlo po jeho smrti stát. Na druhou stranu je ovšem možné, že do svého úmrtí skutečně smrt nezvažoval jako reálnou v blízké době, a tak neznal důvod téma vůbec otevírat. Druhý Anetin dědeček, který zemřel před třemi lety, téma otevíral, a podle Anety záleželo konkrétně na situaci, jak rodina reagovala. Situaci Aneta blíže

nespecifikovala, nicméně z rozhovoru vyplývá, že přinejmenším někdy byla rodina ochotná s dědečkem ochotná hovořit o náležitostech smrti. „*No, někdy, že ať nic takovýho neříká, někdy jsme říkali, dobře, že se vynasnažíme mu splnit přání, někdy se to nák přešlo. (...) Různě, asi nebyla náká univerzální odpověď jako: „To neříkej.“ Nebo „Jasně.“ Nebo tak. To ne. Vždycky záleželo, kdy zrovna se to stalo.*“

Praktičnost a racionalita bez většího důrazu na city jsou v Anetině případě také propojeny s distancí od náboženských prvků nebo nadpřirozena, které zdůrazňuje v souvislosti s podobou příbuzné a svého dědečka. „*V případě dědečka teď hodně vzpomínáme, protože má malou neteř a neteř je dědečkovi hrozně podobná, takže na to hodně jako vzpomínáme, že tak se nám trošku jako vrátil, nemyslím ve smyslu převtělení, ale prostě i ty genetiky, jak je to jako zvláštní, že ačkoliv ho o nákých deset let nezažila, tak je mu prostě podobná. (smích)*“

Praktický přístup, který byl jednoznačně převažující v rodinách Anety a Zdeny, se projevoval upozaděním citové stránky umírání a zároveň relativní otevřeností mluvit o *praktických* náležitostech s umírajícím a mezi sebou. Jak jsem ukázala, základními znaky *praktického* přístupu bylo tabu – systém pravidel, který sice dovoloval zmiňovat myšlenky související s majetkem a dalšími tématy nezahrnující city, ale samotné city nesměly být tématem diskuze.

3.2.2.2 Citový přístup v rodině

V rodině Elišky bylo všeobecně přijímané, pokud člověk dal najevo pocity, které úmrtí blízkého následovaly. Sdílení pocitů bylo v rodině natolik uznávané, že Eliška hledala u rodiny podporu i v dospělosti v době, kdy jí zemřel kamarád, který pro tento výzkum dostal jméno Adam. Následující úryvek z rozhovoru ukazuje otevřenost probírat své pocity s rodinou způsobem, který by v rodinách Zdeny a Anety nepřicházel v úvahu. „*Teď jsem mluvila o smrti, když umřel ten Adam, tak hned potom. (...) Se všema (rozpačitý smích). Jsem se potřebovala nějak vypovídat. Nejdřív jsem to říkala tátovi, protože jsem tam byla, když jsem se to dozvěděla, a pak jsem to volala myslím Tomášovi, pak jsem mluvila s Karlem, myslím, ten mi to řek. (...) A mámě a... o tom jsem vlastně mluvila dost. (...)*“

Tazatelka: A o čem konkrétně jsi s těma lidma mluvila? Co na tom bylo pro tebe důležitý říct?

Eliška: Asi jako sdílet pocity, mi z toho bylo smutno, a že jsem to jako řekla, a že jsem řekla, jak je to pro mě nečekaný. A že je mi vlastně líto, jak jsme se moc nevidali, a jak se to může vlastně stát jako komukoliv, že je to setkání s tou smrtí vlastně jinak, než jí znáš.“

Další odlišností oproti *praktickému* přístupu bylo, že zatímco Aneta zdůrazňovala odstup sebe a své rodiny od náboženství, Eliška hovořila o členech rodiny, kteří věří v reinkarnaci. „...oni jako, hlavně máma, věřej v tu reinkarnaci, takže to není takovej průšvih, když někdo umře (smích).“ Kromě Anety, hovořila o reinkarnaci také Zdena, která v ní věřila, když byla mladší. „...to nám bylo asi patnáct, tak jsme se s kamarádkou bavily o tom, že kdyby se to stalo, tak ona řekla už jako tenkrát, já jsem prostě tenkrát věřila v nějakou reinkarnaci, tak ona řekla, že si myslí, že nebude vůbec nic. (...) A mě to strašně překvapilo, ona to řekla s takovým klidem, že to tak prostě bude. A mně to přišlo tenkrát strašně nepředstavitelný, že by potom nebylo nic. (...) A postupem času si to asi myslím taky.“ Změna Zdenina přístupu byla pravděpodobně zapříčiněna vlivem její rodiny, která obecně zastávala racionální přístup. Podle Toye má komunita, v tomto případě rodina, vliv na jednotlivcovu hodnocení dobrého a špatného (Toy 1899: 151). Proto i Zdena, která věřila v něco, co nebylo v souladu s rodinnými hodnotami, nakonec svůj přístup změnila.

Na rozdíl od *praktického* přístupu, se v *citové* rodině nepřipouští diskuze nad možností úmrtí. Někteří starší členové rodiny občas zmíní, že si uvědomují své stárnutí, ale ostatní, nebo přinejmenším Eliška, jsou zcela proti otevírání tohoto tématu. „...A je to pro mě trochu těžký vidět, jak jsou jako starší a starší. Pořád jsou jako v pohodě, ale už maj takový ty řeči někdy. Jako že: to už se nás netýká. Nějaká politika, to se dycky hrozně rozčilujou a pak řeknou: No to už vlastně budete řešit vy. (...) Nebo že babička furt něco zapomíná, že je to hrozný. Ale to já taky pořád něco zapomínám, že jo, to není věkem. Nebo děda ted' byl na operaci očí, ale už je dobrej. To si myslím, že by ho vyřadilo z provozu, kdyby špatně viděl.“

V důsledku vynechávání podobných témat ale Eliška také cítí, že v rodině není z daleka zřejmé, co nastane po úmrtí členů. „Ale třeba majetek se u nás moc neřeší, ani nevím, jestli má někdo z rodiny závěť. Ani nevím, jak to bylo s tou babičkou.“

Pro *citový* přístup v rodině je typické sdílet své pocity a také nevyhýbat se víře v posmrtný život. Je zde ale tabuizované zmiňovat blížící se možnost smrti.

3.2.2.3 Kombinace přístupů v rodině

Eliška byla příkladem rodiny, kde byl běžný hlavně *citový* přístup, a cítila se s ním ztotožněná. Jiným případem byla rodina Marie, která popisovala neshodu mezi očekáváním členů rodiny v tom, jak o úmrtích, která se rodiny týkala, hovořit. Ostatní sice neodsuzovala, pokud si vybrali jiný přístup, než ona sama, ale nebyla spokojená, pokud nemohla otevřeně hovořit o svých obavách a úvahách o budoucnosti. Marie sama totiž považovala za důležité hovořit o umírání jak *citově*, tak i *prakticky*. Také u dalších členů rodiny se vyskytují oba tyto přístupy, ovšem Marii v mnohých situacích

nevyhovoval jejich poměr. Její rodiče ukazovali v některých situacích citovou stránku, což není nijak překvapivé, pokud zemřel jejich rodič, ale ani druhý Mariin rodič v takové situaci *praktická* témata sám nepřinášel. To ilustruje, jak Marie vypráví o úmrtí svého dědečka. „*Když mi bylo sedm, tak mi umřel dědeček, ale to bylo takový jako když ti je sedm, (...) jediný, co si z toho vlastně pamatuju je, že táta byl strašně smutnej...*“

To, že si Marie pamatuje pouze smutek otce, může vypovídat buď o tom, že pro Marii jako dítě bylo v tu chvíli nejdůležitější, že otec byl tehdy smutnější, než kdy dříve, nebo o tom, že v rodině skutečně byl hlavním tématem smutek a nebylo v pořádku otevřeně probírat *praktická* témata. Nicméně rozložení citových a praktických témat v Mariině rodině můžeme sledovat i na dalších úmrtích, která se v rodině udála. K potlačení *praktických* témat došlo před několika lety, kdy Mariina teta, sestra Mariiny matky, zemřela na rakovinu. Marie popisovala, jak její matka odmítala připustit, že by její sestra mohla zemřít, a tak Marie o takové možnosti jen tajně mluvila s otcem. „*...od určitý doby to bylo prostě takový jasný, opravdu to směřovalo k smrti, ale tam to třeba nepřipadalo vůbec v úvahu to říct nahlas, jo... A já, když jsem o tom tajně mluvila s taťuldou, tak prostě, když jsem jako jela někam v autě, třeba mě nikdo neslyšel, tak jsem mu jako volala, a připadala jsem si u toho strašně provinile, že to vůbec jako říkám, že takhle vůbec uvažuju...*“

Protože Marie viděla ostatní, jak truchlí, ujala se praktických záležitostí a organizovala pohřeb. Ostatní jí svým *citovým* přístupem komplikovali práci, kterou bylo nutné, aby někdo udělal. „*Mně bylo nějaký třeba 25 (...) a to bylo takový, jako že všichni z toho vlastně zblbli. Prostě jako kdyby všichni měli místo mozku bramborovou kaší, (...) já jsem se snažila zajistit takový ty technický věci jako zajistit ten pohřeb, vyjít vstříc všem, každejma jejich prdlejma požadavkama, jak by to mělo vypadat ten pohřeb. (...) Já se prostě dostala do šílený situace (...) matka měla třeba představu o tom, že moje teta milovala jarní květiny a moje sestřenka měla šílenou představu o tom, že to není pravda, (...) že milovala podzim, a můj strejda se do toho postavil doprostřed, že né, že teta by si na svém pohřbu určitě přála růži.*“ Marie se snažila vyjít všem vstříc, protože si uvědomovala, že všichni mají nárok se účastnit rozhodování: „*každý z nich, jedno je manžel, jedno je sestra a jedno je dcera, takže ti tři mají jako velké právo do toho kecat (...) tak nakonec jsme to vyřešili jarní kyticí v podzimních barvách a růžema.*“

Z úryvků o Mariině rodině, které jsem dosud zmínila, by se zdálo, že v Mariině rodině je dovolené hovořit pouze o *citových* aspektech umírání, zatímco někdo odděleně řeší ostatní praktické záležitosti. Z následující situace se ale dozvídáme, že Mariin otec je *praktickému* přístupu také otevřen. Po zkušenosti se spory o tom, jak by si zemřelá přála svůj pohřeb, se Marie rozhodla otevřít téma potenciální smrti v rodině, a přimět své rodiče, aby se sami co nejdříve vyjádřili k podobě svého

pohřbu. Chtěla se tak vyhnout zbytečným rodinným sporům, jak by si zemřelý svůj pohřeb asi přál. Mariin otec s otevřením tématu souhlasil, ale matku tento požadavek zasáhl. „*Táta, ten je programátor, takže ten pojal takovým jako sobě vlastním analytickým způsobem, chvíli na mě dlouze hleděl, a pak řekl, tak dobře, a o čtrnáct dní později jsem od něj dostala obálku. Máma se strašně rozbrečela, řekla mi, že si hrozně uvědomuje, kolik toho na mě naložila, že je to hrůzný, a že já nevím co, a že prostě a jako to, a že to určitě udělá a doteďka jsem žádnou obálku nedostala a jsou to čtyři roky.*“

Jak jsem se snažila ukázat, existují také rodiny, v nichž jsou v různých situacích tolerované oba přístupy, ovšem neznamená to, že by si členové mohli libovolně vybírat a byli s možnostmi v každý moment spokojeni. Proto tedy nelze říci, že by rodiny s kombinovaným přístupem byly schopny volit přístup vhodný pro každou situaci, aby byli spokojeni všichni členové a nenastávaly problémy. Jedná se jen o třetí přístup, který se, stejně jako ostatní, přizpůsobí některým situacím lépe, jiným hůře. Diskutovat své emoce je možné pro některé členy a v závislosti na období, a totéž platí pro praktickou stránku.

3.2.3 Hovory o umírání blízkého mimo rodinu

V této části bych se ráda věnovala dalším okruhům lidí, s nimiž vypravěči o umírání blízkých hovořili. Zde jsem již nemohla sledovat srovnatelné skupiny osob, protože každý hovořil o smrti s jinými skupinami, podle toho, kde měl přátele, a zda se dané skupiny něčí úmrtí dotklo.

Pokud informátoři hovořili s někým mimo svoji původní rodinu, obvykle to byli partneři a přátelé. Jak jsem již zmínila, partneři někdy nahrazovali rodinu, pokud informátoři neměli příležitost hovořit o umíráních v rodině podle svých potřeb. Důvodem mohlo být, že partneři sice umírajícího někdy znali, ale neměli k němu tak silný vztah, a proto byli v tu chvíli otevřenější přizpůsobit se truchlícímu partnerovi v tom, jak měl o úmrtí hovořit. Druhým možným důvodem je, že vypravěči měli v partnerském vztahu větší vliv na utváření pravidel, než ve své původní rodině, a také tato pravidla stále utvářejí, když musí čelit novým situacím. Partnerské vztahy informátorů dosud trvaly nejvýše v řádech jednotek let, a tak páry neměly zdaleka tolik společných životních zkušeností, jako děti s rodiči. Příkladem toho je Marie, která se v rodině ujímala *praktického* řešení situací, ale zároveň měla potřebu se svěřovat se svými pocity. Její pocity vyslechl partner, protože v rodině nenalezla Marie takový prostor, a stejně tak její kamarádi se snažili odvést rozhovor k jinému tématu. „*Já jsem takovej ten člověk, kterej o tom potřebuje mluvit, a jako hodně, ale moc to nešlo, spíš tak jako s tím Danem, a ty ostatní lidi mi přišli, jako že to hodně uzavíraj.*“

Naopak přítel Aleny potřeba svěřit ohledně umírání dědečka vyvedla z míry, protože na takové situace nebyl zvyklý: „...moc nevěděli, co říkat. Petr ten vůbec, ten tyhle situace úplně nedává. (...) Takový jako ve kterých není běžně.“

Eliščin přítel při úmrtí kamaráda reagoval podobně jako její rodiče, a především ji nechali se vyplakat. „třeba táta mě tak jako objal a já jsem mu plakala v náruči. Ale neříkal skoro nic, to nebylo moc potřeba. A příteli jsem pak taky plakala v náruči, když jsem přijela domů, no.“

Kamarádi někdy naslouchali, stejně jako partneři. Eliška se kamarádům svěřovala stejně jako partnerovi a rodičům. „...A pak jsem to říkala všem kamarádům, co ho jako znaj, vlastně. A mámě a... o tom jsem vlastně mluvila dost.“ Situace Elišky byla specifická tím, že někteří kamarádi, kterým se svěřovala, zemřelého Adama znali, a tak byl důležitý i proces oznámení, který byl emotivní i pro druhou stranu. V tu chvíli pak mohlo být sdílení pocitů snazší, protože obě strany mohly prožívat podobné pocity a měly k tématu co říci, zatímco pokud se někdo svěřoval kamarádům o smrti v rodině, očekávala se pouze reakce na smutek truchlícího, než společné truchlení.

Zcela odlišným případem byla Aneta, která řekla, že je velice racionální člověk a nemá obvykle potřebu se ostatním svěřovat. Také když se jí svěřovali kamarádi s úmrtím někoho blízkého, ona sama se snažila převést pojetí úmrtí do *racionální* roviny, především úmrtí vysvětlit a následně odvést pozornost truchlícího jinam. „...když se něco stane, včetně smrti, tak si prostě myslím, že ta věc má nějak důvod, proč se prostě stala, tak jsem se jí snažila vysvětlit, že asi to tak mělo být a mělo to nějak důvod, že prostě hysterickým brekem asi jako nic nevyřešíme, že samozřejmě je dobrý ty emoce ze sebe dostat, ale že prostě to tak bylo, je a že už se to nezmění. (...) Snažila jsme se jí tak nák jako podpořit i třeba, ale to už bylo spíš odvodem myšlenek nebo něco takovýho. (...) vysvětlit, podpořit a jít dál.“

Zatímco Aneta považovala odvádění pozornosti truchlícího za nejlepší řešení situace, pro Marii bylo odvádění pozornosti důvodem, proč s kamarády téma smrti nechtěla příliš otevírat. „...oni ty lidi jako nevědí, co ti na to mají říct, (...) ty jim řekneš: hele děje se tohle, a oni hnedka začnou mluvit o něčem jiným, a nebo ti řeknou takový to, já tak to je mi hrozně líto, tak na to nemysli. (...) Jako víš, že umřela babička a jsem z toho teď smutná, ale to je mi líto, ale támhle maj sladký pomeranče jako hrozně sladký, jako nedáš si pomeranč, cukr je dobrej na nervy.“

Rozdílné přístupy přátel ukazují, že přátelé reagují buď vyslechnutím, nebo snahou odvést pozornost. Nicméně na vyslechnutí se ukázalo, že s přáteli může být téma zármutku přístupné. Jak jsem již zmínila v úvodu k metodologické části, některým výzkumným rozhovorům následovaly také rozhovory na další osobní témata mezi mnou a vypravěčem, protože smrt je téma, které je tabuizované

ve skupině nepříliš známých lidí, ale je poměrně přijatelné ve skupině lidí, s nimiž sdílíme pocity i v jiných případech.

Informátoři v některých případech otevřeli téma umírání blízkých také mimo okruh své rodiny, partnerů a přátel, protože měli pocit, že to situace z nějakého důvodu vyžadovala. Reakce byly různé, ale podobaly se reakcím kamarádů. Marie se rozhodla říci svému nadřízenému z práce o umírající babičce, protože věděla, že bude potřebovat volno na pohřeb a také chtěla vysvětlit své nevyrovnané chování. *„Tak reakce mého šéfa byla taková, jak mi vyprávěl o tom, jak mu umíraly babičky a snažil se mi napařit volno rovnou, ale já jsem se mu snažila říkat, že to je strašně hezký, ale žádný volno nepotřebuju, jenom mu to říkám dopředu (...), abych mu to nemusela vysvětlovat celý naráz, protože ono pak jakoby, když už se to stane, tak to vysvětlovat do kolečka je hrozně obtížný (...) Každý, kterému na tobě aspoň trochu záleží, se ti snaží nějakým způsobem projevit soustrast, ale mnohdy je to velmi nevhodně nebo neohrabaně.“*

U kamarádů mohla Marie předvídat reakce o něco lépe než u nadřízeného, a podle nich se rozhodnout, zda chce téma otevírat. V práci, kam musí pravidelně docházet, ale bylo třeba vysvětlit nepravidelnost v docházce, a také vlastní chování, a tak musela své prožívání nadřízenému sdělit. Pokud by to nepovažovala za nutné, možná by o babičce s nikým mimo okruh blízkých nemluvila.

Jinou zkušenost měla Eliška, která na víkendovém kurzu, kde nikoho neznala, zmiňovala smrt kamaráda, protože se rozhovor dostal k tématu, na nějž měla smrt kamaráda pro Elišku velký vliv.

„...já jsem říkala, že jsem hodně tancovala, ale teď už jako netancuju. Tak se mě ptali proč, jsem říkala, že to jako není ten důvod, ale bylo to krátce potom, tak jsem měla potřebu to ještě někomu říct.“

Tazatelka: A jak na to lidi reagovali?

Eliška: Hm, ani nevím. Ale myslím, že tak jako soucitně, no.“

Eliška tedy hovořila o úmrtí kamaráda s nepříliš známými lidmi z *praktických* důvodů, stejně jako Marie, ale zároveň také z *citových*, protože měla potřebu svou zkušenost ještě sdílet. Z rozhovoru se zdá, že byla s reakcí ostatních, na rozdíl od Marie, spokojená.

V sesbíraných rozhovorech jsem zaznamenala dvě situace, kdy úmrtí člena nějaké skupiny krátkodobě stmelilo kolektiv. V obou případech šlo o sebevraždu mladého člověka. První situací bylo úmrtí Bohumilova spolubydlícího z patra na koleji, kde bydlel během výměnného pobytu Erasmus. Bohumil popisoval situaci, kdy byla jemu a ostatním smrt spolubydlícího Abeho oznámena. *„...někdo měl volno, tak tam byl, někdo byl někde jinde, někdo měl přednášky. (...) A teď každé ten moment,*

když přišel další člověk (...) s každým tímhle tím momentem sis tím procházela znova. (...) Pak to vlastně bylo ještě ten den, že jo, jak jsme vlastně náák byli celou dobu všichni tam spolu, povídali jsme si o Abeovi, ty zážitky s ním a tohle to, snažili jsme se na něj vzpomínat v tom dobrým a hezkým. Než se to náák překlenulo.“

Úmrtí Abeho způsobilo, že spolu o pocitech hovořili všichni z patra koleje, kde k události došlo. Náhlé úmrtí Abeho zasáhlo celé patro zároveň, a tak se mu museli také společně postavit. Nicméně z dalšího Bohumilova vyprávění je zřejmé, že toto stmelení nastalo až po Abeho úmrtí a odstupem času vymizelo. Později Bohumil o úmrtí Abeho s dalšími spolubydlícími nemluvil.

„Tazatelka: ...s odstupem času, mluvil's o tom s lidma z tý koleje?

B: Z tý koleje úplně ne. (...) my jsme tam sice byli parta, ale já jsem měl, ted' to bude znít trošku zvláštějč, ale ty lidi mi prostě (...) byli hrozně mladí, z mého hlediska...“

Stejně tak ke krátkodobému stmelení skupiny došlo v Alenině bývalé třídě z gymnázia, kde několik let po ukončení školy zemřel jeden ze spolužáků. O úmrtí se dozvěděli krátce před třídním srazem. *„...a tak jsme všichni šli na pohřeb v den toho třídního srazu a pak do hospody. (...) Na druhou stranu to bylo dobrý v tom, že to byl jedinej třídní sraz, kde jsme byli všichni a všichni jsme spolu mluvili. (...) A tohleto byla zlomová událost, kdy všichni přišli a byli na sebe hodný. Jednou, prostě. A pak zas asi nikdy. To se muselo stát něco fakt vážnýho, aby dorazili všichni. To byl takovej zvláštní moment, že všichni drželi tak jako pospolu, chtěli spolu bejt.“*

Dalším hovorem s lidmi mimo blízkou skupinu, který jsem zaznamenala, bylo vyhledání profesionála. Marie se rozhodla svojí krizi, která zřejmě souvisela jak s úmrtími v rodině, tak i s rozvodem rodičů, řešit s psychiatrem. Očekávala od něj radu, léky, nebo možnost hovořit o problémech jinak, než se známými. S výsledkem ale nebyla spokojená. *„...jsem mluvila o smrti se svým psychiatrem, protože já jsem se z toho loni docela složila, a dal mně nějakou diagnózu depresí, a on se mě tak jako nenápadně ptal (...) a uvažovala jste někdy jako o sebevraždě? A já jsem říkala no, a jako každéj den. (...) Tak já jsem pak dostala nějakéj ten papír, který mě měl odvéz rovnou do Bohnic. Jako na základě jednoho rozhovoru a přišlo mi to takový trošku trošku přehnaný...“* Marii rozhovor s psychiatrem neuspokojil, pokud se na situaci podíváme z jejího hlediska, můžeme říci, že v tu chvíli nemohla mluvit ani s profesionálem o smrti tak, jak měla sama zapotřebí, protože byla nejen prohlášena za nemocnou, ale především jí bylo bez ptaní přiděleno řešení, o které neměla zájem.

Popsala jsem, jak blízcí i cizí lidé reagovali na zmínění úmrtí, a protože se tyto reakce opakovaly i mezi typy skupin, nyní je krátce shrnu, abych ukázala, s jakými reakcemi se vůbec

můžeme setkat. Konkrétní reakce na otevření tématu smrti závisela nejen na vztahu k danému člověku, ale někdy také na konkrétní situaci a člověku, před nímž bylo téma otevřeno, který je překvapen a může volit více i méně vhodné reakce.

První reakcí, a to mezi informátory nejvíce vítanou, byla citová podpora. Vyslechnutí, objetí a vyjádření účasti. Informátoři měli za to, že tato forma podpory je nejvíce, co mohou ostatní udělat, protože úmrtí zabránit nemohou, a tak alespoň cítí jejich podporu.

Další, méně vítanou reakcí, bylo odvedení pozornosti k jiným tématům. Pro informátory to spíše bylo ukázkou neřešitelnosti situace, sami měli potřebu o úmrtí přemýšlet a věděli, že i případné odvedení pozornosti bude jen krátkodobé.

Třetí reakcí bylo zmiňování vlastních zkušeností s tím, že někdo zemřel. To informátorům nevadilo tolik jako odvádění hovoru k něčemu jinému, než je smrt, ale přesto nebyli spokojeni, že se mluví o něčem jiném, než co chtěli sami zmínit.

3.2.4 Jak si přejí lidé, aby mohli o umírání blízkého hovořit

Z rozhovorů vyplynulo, že informátoři měli své názory na to, jak by chtěli, aby jejich okolí reagovalo. Podle toho posuzovali reakce okolí, případně tyto názory tvořili až s reakcemi. Jinými slovy, zda je tabuizace tématu v souladu či proti vůli jednotlivců. Pokud očekávali nějaký způsob reakcí od ostatních, obvykle to byla empatie, kdy ostatní vyslechnou, podpoří soucitem i např. fyzicky objetím. Pokud zemřelého také znali, bylo možné také společně probrat své dojmy. Informátoři nevyžadovali, aby ostatní reagovali dlouhým rozhovorem.

Vypravěči se shodovali, že truchlícímu nelze říci nic, co by výrazně zlepšilo situaci. Například Bohumil hovořil o své kamarádce, která mluvila o zemřelém kamarádovi: *Co na to můžeš jako říct, když to byl člověk, kterého jsi jako neznala. Spíš jí necháváš jako mluvit, koukáš, když se to dozvíš, tak řekneš, že tě to mrzí, ale jako když ona jako povídá o těch zážitcích, tak tam nemáš jako žádnou možnost, co na to říct.*“

Dále jsem se setkala s názory, že o umírání je třeba mluvit častěji, než jen když k němu dojde v okolí. Příkladem toho byla Zdena, která začala o smrti mluvit s lidmi hlavně během posledního roku, kdy jí umřel dědeček. *„chtěla bych o ní mluvit ještě víc. (...) jak lidi smrt berou, jaký maj přístup, jestli z ní maj strach. Nic konkrétní, ale je to takový téma, který je jako vynechávaný.“*

Zdena chtěla o smrti mluvit nejen u konkrétních lidí, ale také v obecné rovině, jak o ní ostatní přemýšlí. Nenacházela ale vhodné situace, kdy téma otevřít. Pokud se o to pokusila, cítila, že všichni chtějí změnit téma.

3.2.5 Podmínky, kdy se pravidla mění

Ukázala jsem, jak probíhají rozhovory v rodině, mezi přáteli i mimo ně. Objevily se však podmínky, které se v rozhovorech opakovaly, a zcela měnily způsob, jak se o umírání hovořilo, pokud vůbec. Většina informátorů se ve svých vyprávěních zmínilo, že mluvení s dětmi o smrti bývá jiné, než s dospělými. Podle Gorera bývalo v minulosti téma smrti dětem otevřené, zatímco dnes zůstává skryto (Gorer 1955: 50). Proto se dítěti až v případě úmrtí v rodině musí vysvětlit, co to znamená, a navíc všichni mají dojem, že by mělo být chráněno před negativními zážitky. Někdy to ale může být přehnané, protože některé děti si úmrtí již uvědomují, ale zároveň vnímají, že s nimi nikdo nechce otevřeně mluvit. Eliška vzpomínala na dobu, kdy jí bylo osm nebo devět a zemřela její prababička: „ ...*A to bylo takový divný. On nám to nikdo říct nechtěl.*

Tazatelka: Jako dětem?

Eliška: No. (...) A já jsem z toho měla strašnej strach, že umře, se mi o tom už několik let zdálo. Ona byla už stará nemocná. (...) Ale bylo to tak, že jsme nešli prostě ani na pohřeb, že nás tam nikdo nevzal. A mně to bylo prostě trochu líto, no. Je to takový, jakože by to možná pomohlo, se s ní nějak rozloučit.“

Eliška tedy měla poměrně přesnou představu o umírající prababičce, ale rodiče si toho nebyli vědomi a v té době se pravděpodobně ani nezamýšleli nad zvykem s dětmi o smrti nemluvit, a tak se Eliška cítila vyřazená. Později ale nad změnou přístupu k dětem začali uvažovat, a to když zemřela babička a Eliščinu bratrovi bylo devět či deset let. „...*jestli to pro něj bude jako smutný, nebo jako úleva, když tam bude. A vím, že máma si i četla nějaký články, jestli maj jít děti na pohřeb a že tam jako se dočetla, že jo. Že to pomůže tak jako oddělit, přijmout, nebo tak.*“ Jak je poznat z Eliščiných slov, i ona sama měla dojem, že děti by měly na pohřbu být přítomné a stejně tak se s nimi mělo mluvit otevřeně. Nicméně přístup jejich rodičů ukazuje, že otevřenost vůči dětem není samozřejmostí.

Jiný přístup jsem zaznamenala v rodině Anety, která byla zaměřená více na praktická témata, než citovou stránku, a před dětmi nechtěla nic utajovat. „*A tak se většinou u nás mluvilo, řeklo se, jestli byla třeba nějaká nehoda nebo nemoc. Co, když jsem byla malá, tak co to znamená, že toho člověka už nevidím. Nikdy jsem asi neslyšela nějaký takový to: 'Ted' už je mu dobře, už je v nebičku a kouká na nás.'* (...) *Prostě vždycky se to řeklo, že ten člověk odešel, jeho čas tady skončil prostě.*“

Pro Anetu bylo důležité, že i s dětmi se mluvilo o úmrtí tak, jak ho chápali dospělí, kteří neměli žádné vize posmrtného života, a nesnažili se vytvářet uklidňující vysvětlení pro děti, aby smrt vysvětlili jinak, než konec. Vzhledem k tomu, že toto téma sama zmínila, uvědomuje si, že k takové to komunikaci s dětmi často dochází a stav v její rodině není samozřejmost.

Dalším případem byla Alena hovořící o prarodičích svého přítele, kteří jsou věřící a podle Aleny se na svou smrt těší. S dětmi tak o smrti mluví zcela běžně a děti téma nepovažují za nijak zvláštní. „...*třeba i Petrův bratranec, kterému je osm, se v klidu baví s babičkou o tom, jak jí pořídí náhrobní kámen a bude krásnej, což mě by v životě v osmi letech nenapadlo, mně by to přišlo jako katastrofa.*“

Z vyprávění Elišky, Anety i Aleny se zdá, že obecně před dětmi opravdu není zvykem hovořit o smrti tak, jak ji dospělí chápou. Všechny měly zkušenosti s tím, že někdo s dětmi mluvil otevřeně, ale zároveň to pro ně bylo důležité zmínit, nepovažovaly to za samozřejmé. Očekávaly tedy stejný přístup ve společnosti, jako Gorer, ovšem ne všechny s tímto přístupem měly osobní zkušenost. Gorerova teorie o uschování smrti před dětmi tedy není všeobecně platná, i když jde o diskutované téma.

Další okolnosti, které měnily pravidla, byl věk zemřelého. Dosud jsem se věnovala spíše vzpomínání na starší osoby, ale z vyprávění je zřejmé, že jiná pravidla platí ohledně úmrtí mladšího člověka. Nepříliš překvapivě, takové úmrtí bylo pro blízké větší šok, než u staršího člověka, a hůře se s ním smiřují. Proto také hovory o zemřelém byly pro zúčastněné náročnějším tématem a v některých případech můžeme říci, že se tématu vyhýbali výrazněji, než u starších lidí. Úmrtí mladých lidí bylo považováno jednoznačně za zbytečné a důležitou otázkou bylo, zda se mu dalo předejít.

Eliščin kamarád zemřel před časem kvůli droze, ačkoliv nebyl jejím častým uživatelem. Eliška považovala jeho smrt za zbytečnou: „*Kdyby umřel někde na horách při nějakým dobrodružství, tak by mi to k němu víc sedělo a přišlo by mi to víc fér, než jako že se předávkoval drogama. Nebo že si vzal jako špatný.*“ O jeho smrti ovšem s lidmi bezprostředně poté hovořila a na jejím případě nelze zkoumat dlouhodobý dopad, protože od události uběhla doba v řádu měsíců.

Aleně před lety zemřela nejlepší kamarádka Kája na rakovinu a šok z úmrtí popisuje srovnáním s tím, když zemřel její dědeček. „*(Děda) má život za sebou, nechal tady rodinu, děti, prožil si, co si měl prožít, a přišlo mi to prostě přirozený a osvobozující tehdy. Kdežto tohle (úmrtí Káji) mi přišlo jako strašná tragédie, že se to stalo, a vůbec jsem nechápala, jak se to může stát, že mladej člověk umře.*“ Kájino úmrtí bylo šokem samozřejmě také pro její rodinu a následovalo dlouhodobé trauma. Výsledkem bylo to, že o Káje přestali mluvit, dokonce i pokud se hovořilo o zážitcích z

minulosti, kdy byla ještě na živu. Alena to považovala za řešení, které rodina vymyslela, aby pro ni nebylo trauma tak tíživé: „...a pak jsem pochopila, že je to tak jednodušší, že jí jako škrtli.“

Anetina sestřenice před lety zemřela na anorexii, a rodina se za to cítí částečně vinna. I v tomto případě ale zachovává rodina poměrně přímý přístup, o tématu se hovoří „Tady, protože umřela velmi mladá a tak trošku vlastně, dá se říct, i chybou rodiny, i když je to hodně v nadsázce, (...) jsme o tom mluvili, ale velmi opatrně a třeba právě před tím dědečkem se o tom vůbec mluvit nesmělo (...)

Tazatelka: A třeba někdy jako o tý sestřenici mluvíte?

Aneta: My doma jako v úzký rodině ano. Vzpomínáme na to, hodně v takovém tom, že prostě, co se mělo udělat, aby se to nestalo.“

Na těchto příkladech jsem chtěla především ukázat, že úmrtí mladého člověka je událost odlišná od starších lidí, s nímž se rodiny i jednotlivci setkávají častěji. Proto jsem také uvedla základní typologii rodin bez ohledu na to, jak jejich členové mluvili o úmrtí mladých lidí, které zcela mění pravidla.

Podobné okolnosti, které doprovázely úmrtí mladých lidí, byly také sebevraždy, které byly ovšem v zaznamenaných rozhovorech vždy spojeny se spíše mladými lidmi. Sebevražda je podle Foucaulta poměrně nový fenomén a souvisí se svobodou člověka rozhodovat o svém životě (Foucault 1999: 161). Ve vyprávěních ovšem sebevražda byla považována nikoliv za uplatnění svobody, nýbrž za nešťastný pokus uniknout situaci, která mohla být řešena jinak. Případy sebevražd se ve vyprávěních prolínaly s úmrtími spíše mladých lidí, nikdy nešlo o člověka ve věku prarodičů. K případnému vyprávění o zemřelých se také přidávaly pocity viny blízkých, kteří získali dojem, že kdyby v minulosti lépe rozpoznali problém a zasáhli, mohli tak úmrtí předejít. Vycházeli z očekávání, že sebevražda je vyústěním dlouhodobějšího psychického procesu, který je možné rozpoznat. Stejný dojem také získali příbuzní u výše zmíněné Anetiny sestřenice, která zemřela na anorexii, tedy nemoc, která má psychickou příčinu a úmrtí může nastat fyzickým vyčerpáním těla. Podle Anetiných slov v té době nebyla anorexie ještě tak zprofanovaným tématem, a tak ji rodina nerozpoznala a neuvědomila si, že by ji měla více podpořit.

V rodině Zdeny došlo k sebevraždě matčina bratra. Zdena ovšem nezmiňovala špatné svědomí rodiny, které mohlo být v pozadí, ale spíše očekávání, že její strýc si měl o pomoc říci sám. „Trochu jsme taky řešili. Ale on to byl hlavně šok, že to byla sebevražda. My jsme nedokázali pochopit, že si neřekl o pomoc, protože se k tomu schylovalo delší dobu.“

V dřívější části jsem zmínila, jak Bohumilovi zemřel spolubydlící z koleje, kde bydlel během výměnného pobytu. Spáchal sebevraždu a následoval den, kdy spolu o spolužákovi Abem hovořilo celé patro koleje. Bohumil ovšem také zmínil, že běžně si se spolubydlícími nebyl příliš blízký a čas trávil spíše s jinými výměnnými studenty. Zdálo se mu lepší probírat téma s nimi, než se spolubydlícími, protože sami neměli traumatický zážitek: *„Bavilo se (s nimi) o tom trošku líp, protože oni toho člověka neznali, takže tam nemuselo docházet k nákej, nechci říkat trapnejm momentům, ale něco na ten způsob. (...) byli to lepší kamarádi, (...) máš v tom menší problém se bavit o tom a taky se spoustou téma lidma z koleje (...) můžete se o tom bavit, ale jeden to bude nýst těžce, druhý to bude nýst tohle.“*

Se spolubydlícími Bohumil Abeho příležitostně zmiňoval, stejně jako ostatní, ale věnovali se hlavně společným zážitkům, téma sebevraždy probrali v následujících týdnech, ale později se k němu již nevraceli. *„...spíš jako (...) s Abeem jsme zažívali tohle, on byl super kluk, ale jako že by člověk sdílel ty momenty náč těch pár měsíců potom, to asi úplně ne, to spíš bylo jako v tom kratším, dejme tomu asi tři, čtyři tejdny se to probíralo jako trošku víc.“*

Další okolností, která ještě více omezovala téma smrti, byl pocit viny. Bylo možné se s ním setkat i v případě úmrtí mladých lidí a sebevražd, ovšem mimořádná tabuizace úmrtí byla v rodině Bohumila, protože ještě před Bohumilovým narozením, způsobil jeho otec autonehodu, při níž zemřela strýcova manželka. Bohumilovi o tom řekla matka: *„Jednou mi o tom řekla, to se jako rozbečela u toho.“* Poté nešťastnou událost zmínila ještě dvakrát mezi řečí, když tím vysvětlovala, proč se bojí v autě a nikdy si neudělala řidičský průkaz. *„...tohle jsou jediný tři momenty, kdy jsem o tom slyšel. Strejda o tom nemluvil, táta o tom v životě nemluvil, dost si myslím, že o tom mluvit ani nechce, protože tam asi něco nese v sobě a vůbec se mu neřekne. A to je vlastně všechno, ani nevím, jak se ta holka vlastně jmenovala, když to tak řeknu.“*

Způsobení smrtelné autonehody, kde navíc zemřel člen rodiny, je nevyhnutelnější zodpovědnost, než pokud se jedná o sebevraždu v rodině. Proto se také téma stalo v rodině natolik tabuizovaným, že nebýt matky, Bohumil by se o něm ani nedozvěděl.

3.2.6 Vhodnost řešení situací bezprostředně po úmrtí

V několika případech, které jsem zaznamenala, bylo sděleno úmrtí jejich blízkého skrz internetovou sociální síť, nebo sms zprávu. *„A pak mi přišla jen esemeska, (...)a ta mi napsala jenom suše jako Kája dneska umřela. To bylo takový suchý, jak jsem se to dozvěděla.“* Alena

Jinou situaci zažila Eliška, které měla oznámit smrt kamaráda jeho přítelkyně. „*Mně napsala na Facebooku (...) že mi musí něco říct, ať jí zavolám. Tak jsem jí volala, ona měla obsazeno. (...) A pak mi bylo líto, že jsem s ní nemluvila. (...) Mi přišlo, aby to jako neopakovala furt. (...) A taky jsem se asi jako bála tý konfrontace s ní. (...) A pak mi to bylo líto, že jsem si to nenechala říct od ní. Nevím proč, vlastně ani, jsem se tomu nepostavila čelem.*“ Eliška v tomto příspěvku také vysvětluje, že v tu chvíli se snažila odůvodnit vyhnutí se kontaktu s pozůstalou přítelkyní empatií, ale přiznává, že sama se této konfrontace obávala. Z obou úryvků vyplývá, že telefonický hovor je považován za osobnější kontakt než textová zpráva a že pokud je někomu ohlášeno úmrtí, vyžaduje se co nejosobnější přístup.

Pocit nevhodnosti oznámení pomocí elektroniky ukazuje, že na oznámení úmrtí existují velmi striktní pravidla. Pro jednu stranu jde o ulehčení, ale druhá si nevhodnost pamatuje i po letech. Navíc pravidla platí jak pro úmrtí náhlá, tak i pro očekávaná.

Součástí vyprávění bylo také téma pohřbů, které jsou vždy citlivé téma, protože jde o událost následující brzy po úmrtí, a očekává se, že truchlíci s ním budou pocitově ztotožnění, budou souhlasit s jeho podobou a projeví své truchlení. Už zvyk nebrat malé děti na pohřeb vypovídá o tom, že pohřeb není obvykle příjemná zkušenost. Z rozhovorů také vyplývá, že pohřby v krematoriích nejsou pro informatory ideálním řešením. Jejich kritiku jsem zaznamenala ve více případech, dobře ji vystihuje popis Elišky, jak vidí pohřeb v krematoriu. „*...bylo to takový... jakože tam někdo něco říkal, no. A všichni byli formálně oblečení a takový jako neosobní, nebo takový jako že se tam hrály nějaký, že se tvářili všichni strašně vážně... (...) takový ty standardní pohřby, jak si je představuju, ty jsou spíš nějaká forma, než nějaký obsah.*“

Na druhou stranu, když byla Eliška na pohřbu své babičky v kostele, neztotožňovala se s výběrem některých písní „*Ale pak tam bylo takový Až mě andělé zavolají hraje, když se neví, co budeš hrát.*“ Navíc Eliška nevěděla, jak by se měla přesně chovat a cítila se nesvá *k sobě*, že *jo, a to mi přijde takový jako low věc na pohřbu (smích).* (...) *Jako věc, co se asi Takový, co budeš hrát, když ten člověk nemá rád žádnou písničku (smích).* (...) *Taky jsem nevěděla, jestli mám jít mezi ty, kterejm se kondoluje, nebo jestli mám jít jako to. Tak jsem tam někde stála bokem...*“ Stejně tak Marie nevěděla, jak se má chovat, když jí na pohřbu neznámý člověk vyjadřoval soustrast. „*...mně se třeba jako stalo, že tam byl jeden pán, a on byl jako strašně smutnej, jako mu tekly ty slzy, byl to dvoumetrovej chlap jak hora, teď prostě mu tekly ty slzy téma koutkama dolu a on mi říkal jako upřímnou soustrast, a já jak jsem viděla jak je smutnej tak mě nenapadlo nic lepšího než 'vám taky', že jo, a on na mě tak jako koukal jako co to říkám.*“

Ze zmíněných úryvků se zdá, že právě vyhýbání se tématu umírání a všemu s tím spojenému, způsobuje neinformovanost o tom, jaké je společensky očekávané chování na pohřbech. Reakce lidí a nejistota, jak se chovat, byly v souladu s Eliasovým trzením, že v dnešní době se nenabízí dostatek vhodných prostředků k vyjádření soustrasti, nebo tradiční výrazy jsou dnes pokládány za nedůvěryhodné (Elias 1998: 24-27).

Jak jsem zmínila, výběr způsobu pohřbu je citlivým tématem pro pozůstalé. Alena popsala nevhodný výběr typu pohřbu pro svého ateistického spolužáka. „...on byl úplnej ateista, (...) ale jeho rodiče byli asi věřící, (...) a udělali mu úplně strašně křesťanský pohřeb. (...) třeba ten jeho nejlepší kámoš byl úplně vytočený, co mu to udělali, že až jako znesvětili to tělo a udělali mu úplně křesťanský pohřeb.“

Alternativou k pohřbům v krematoriu či kostele, se kterými se dnes již mnoho lidí neztotožňuje, bylo sdružení Ke kořenům, které organizovalo pohřeb pro Eliščina kamaráda Adama. „No, tak to bylo hrozně hezký. Takový jako dojemný. (...) A bylo to takový, že tam byly takový rituály, a že se člověk mohl s ním rozloučit jako po svém. Že to nebylo takový strojený, že to bylo osobní hodně.“ Eliška ocenila tedy hlavně neformálnost a přizpůsobení podoby pohřbu jak zemřelému, tak i pozůstalým.

Eliška se také zúčastnila budhistického pohřbu v Indii, a protože byla právě na návštěvě v rodině, kde k úmrtí došlo, byla přítomná většímu množství rituálů během umírání. „V tý Indii fakt měli spoustu rituálů, který dělali. (...) A že to jako pomůže, si myslím. Pomůže pochopit, že je fakt mrtvej a nějakým způsobem se od toho nějak oddělit. Třeba i těma modlitbama se dostali do trochu jinýho stavu než normálně, tak to může pomoci třeba překonat nějak.“

Rozdílem mezi typem pohřbů, s nimiž se vypravěči ztotožňovali, nebo na ně vzpomínali v dobrém, a těch, které považovali za nevhodné, bylo, zda věřili rituálům, které byly součástí pohřbu. Marie už v minulosti hovořila o svém budoucím pohřbu s přítelem a nejlepší kamarádkou, aby se nestalo, že někdo půjde na její pohřeb z povinnosti a bude se cítit povinen dodržovat rituály, s nimiž se neztotožňuje. „bych si to jako představovala pro ty lidi, který tady zůstanou, co nejsnesitelnější, protože mně už to vlastně může být jako ukradený, (...) pokud jsou to ty lidi, kteří ty rituály potřebují pro sebe a potřebují (...) půlhodinu sedět v té obřadní síni a koukat se na tu rakev, tak že jim jako dopřát (...) a těm lidem, který třeba tohleto ničí (...) aby tam prostě, chraň ruka páně, tam nelezli (...) aby se kvůli tomu nějak házeli do gala, to mi přijde, víš, tak trochu zbytečný.“ Marie tedy považovala za nejdůležitější přizpůsobit svůj pohřeb pozůstalým tak, aby jim pomohl vyrovnat se s

odchodem. Chtěla se vyhnout striktním pravidlům, aby tím ještě neztěžovala jejich situaci, a aby si každý mohl vybrat přístup, který mu vyhovuje.

Nesouhlas s podobou pohřbů nebo nejistota během nich, jsou v souladu s textem Mellor a Shillinga, podle nichž v umírání dochází k individualizaci (Mellor, Shilling 1993: 417). Neexistuje tedy univerzálně vyžadovaná forma pohřbů, ani způsob, jak se během nich chovat. Informátoři sice vnímali přítomnost tradice, ale necítili se s ní ztotožnění.

3.2.7 Je smrt vyřazená z určitých skupin?

Podle Ariése je smrt tématem, které se příliš netýká mladých lidí, a proto je jimi také odsunuta. Tato teorie se však z výzkumu zpracovaného pro tuto práci nepotvrdila. Za prvé, všichni zúčastnění měli zkušenosti s úmrtími v rodině, někteří také u svých stejně starých přátel. Zaznamenala jsem několik případů, kdy tato zkušenost vedla k dalšímu zamyšlení nad vlastní smrtelností. Aneta, jak sama popisuje, začala být *paranoidní* po úmrtí své kamarádky: „*já se hodně bojím rakoviny kvůli Káje. (...) Tak mě vždycky chytne hrozná paranoia, když někdo umře, že se mi najde nějaká skrytá nemoc, o který nevím a umřu...*“ Na druhou stranu Alena popisovala, že nepovažuje za problém smrt ve stáří: „*...mně naopak po tom prožitým životě, kterejch seš schopná jakoby ukončit, tak mi přijde v pohodě, že člověk jakoby umře.*“ Znamená to, že téma smrti není před mladými zcela utajené, protože sami mají osobní zkušenosti, které se jich dotýkají.

Za druhé, v rozhovorech se projevila pravidla, která jsem identifikovala v této analýze. Vzhledem k tomu, že jsem většinu informací získala od mladých lidí, nemohu popsat, jak hovoří starší lidé mezi sebou. Nicméně výsledky naznačují, že v rodině platí mezi jejími členy omezující pravidla pro osoby všeho věku. Stejně tak svépomocné skupiny byly sice omezené na účastníky, kteří truchlili nad někým blízkým, ale nebyly jinak omezené věkem. Je tedy možné, že ve skupinách pouze starých lidí je téma otevřenější, ovšem neznamená to, že by bylo mimo jejich skupinu zcela zakázané, a že mladí lidé by o něm nehovořili. V interakci mezi starými a mladými jsou však uplatňována pravidla, která téma do určité míry povolují a zároveň velmi omezují.

Narazila jsem však také na tvrzení informátorů, že smrt je schovaná za zdmi nemocnic, tak jak ji popsal Elias. Například Zdeně v nemocnici umírala babička: „*...už jsem jenom čekala, kdy přijde zpráva z nemocnice, kdy přijde zpráva od mamky a tak.*“ Znamená to, že kontakt s umíráním babičky byl spíše zprostředkovaný nemocnicí, případně matkou. Naopak Eliška popisovala umírání v Indii, kde byla na návštěvě, a považovala indický přístup za lepší. „*Oni měli dědečka, co měl rakovinu, starýho dost. (...) Sjela se k němu úplně celá rodina, z celého světa, z Ameriky, ze Švýcarska, starali se o něj ve dne v noci, dávali mu obklady a jezdili po celým městě na motorce a sháněli pro něj léky a*

prostě furt u něj někdo seděl a držel ho za ruku.“ Tento přístup však Eliška nenacházela v České republice.

Eliška k situaci v naší kultuře, kdy lidé umírají v nemocnicích spíše než doma, měla i vlastní vysvětlení: *„lidi, co umíraj, tak jsou pak hrozně opuštěný, protože s nima pak nikdo nechce mít nic společnýho, stejně jako já. Že je to jako nepřírozený, nebo hnusný, maj strach. (...) A že je to takový, že je radši někam schovaj, do sanatoria, domova důchodců.“* Eliška tedy pociťovala odpor, který zmínil Gorer.

Eliška sama vysvětlovala nepřítomnost příbuzných u umírajícího povahou současné doby. *„...dnešní doba tomu moc nepřeje, ten pracovní trh, to je jako nechtěj, abys měla děti a starala se o ně, tak nechtěj, abys měla ty starý příbuzný a starala se o ně, protože pak nemakáš, že jo.“* Tento názor je dalším důvodem, který brání přítomnosti tématu smrti. Jak napsal Bauman, dnešní doba vyžaduje flexibilitu jedince a jeho mobilitu, čímž je ovšem míněna spíše kariéra, než starost o blízké. Právě požadavkům pracovního života na člověka musí ustupovat jeho rodina a také společné prožívání důležitých součástí života.

3.2.8 Závěry analýzy

Podle Gorera je truchlení vyřazeno ze společnosti, protože vyvolává rozpaky. Z rozhovorů však vyplývá, že smrt není tématem zcela zakázaným, nýbrž přísně ohraničeným. V konkrétních situacích o ní s konkrétními lidmi lze mluvit. Vzhledem k množství pravidel, která vhodnost a nevhodnost definují, však stále můžeme říci, že se jedná o tabuizovaný fenomén. Jak píše Berns, tabuizované může přestat i stálé porušování (Berns 1971: 218).

Jaká jsou tato pravidla? V práci jsem popsala skupiny, které jsou přísně ohraničené, a právě jejich ohraničenost umožňuje tvorbu vlastních pravidel odlišných od těch ve většinové společnosti. Očekává se, že porušení skladby skupiny, která se sešla pouze za účelem sdílení svých zkušeností s umíráním, by zcela změnilo její pravidla a skupina by ztratila svůj význam. Ukázalo se také, že lidé nepřemýšlí o pravidlech, s kým budou o umírání mluvit, ale přesto na ně tato pravidla působí. Takto definoval tabu Freud, podle nějž je tabu institucí, která je považována za samozřejmou a nepřemýšlí se o ní (Freud 2012: 14). Proto cizí lidé, kteří se sami ozvali s nabídkou rozhovorů, si svoji účast později rozmysleli.

Dále jsem se věnovala analýza rozhovorů, které jsem provedla s šesti mladými lidmi. Téma smrti bylo přítomné v rodinách, které se musely potýkat s umíráním svých členů. Podle Ariése se očekává, že po úmrtí člena se rodina stáhne do sebe a bude truchlit o samotě (Ariés 2000b: 339). Z

rozhovorů toto skutečně vyplynulo, protože v rodinách bylo nutné o umírání členů hovořit alespoň v některých fázích, zatímco ne všichni měli zájem zmiňovat téma mimo svoji rodinu. V rámci rodin ovšem docházelo k různému množství diskuzí a především s různým zaměřením. Identifikovala jsem typ rodin s *praktickým* přístupem, kde se zaměřovali především na organizační stránku věci. Umírající se mohli domluvit s rodinou na případném rozdělení majetku po jejich smrti, ale nebylo přípustné hovořit s ostatními o svém zármutku a obavách. V rodinách s *citovým* přístupem bylo naopak přijatelné mluvit o svých pocitech, svěřovat se ostatním, ale pokusy členů domluvit se o organizační stránce byly ostatními utlumeny. S *citovým* přístupem byla také propojena víra v posmrtný život, což u *praktického* přístupu nebylo přípustné, byl dáván důraz spíše na vědy, jako je genetika a matematika. Zaznamenala jsem také kombinaci a střídavý vliv obou přístupů. Nelze ovšem říci, že by tento přístup vždy vyhovoval všem členům, spíše různí lidé měli v daných situacích různé přístupy, které mohly a nemusely být v souladu s ostatními.

Identifikovala jsem také další hovory o umírání blízkých mezi přáteli a s partnery. Nejedná se o jasně specifikovatelnou skupinu, jako tomu je u rodiny, a tak se v ní nemusí tvořit společná pravidla. Nicméně i zde bylo možné nalézt opakované vzorce chování. Vypravěči popsali empatické reakce, ale odvádění od tématu. Někteří pak odváděli téma rozhovoru k vlastním zkušenostem s umíráním blízkých. Pokud vypravěči některou z možností preferovali, byla to empatická reakce.

V některých situacích nezůstává určujícím pravidlem skupina lidí, v níž se problém diskutuje. Podle vypravěčů se pravidla mění před dětmi, běžně se očekává redukce zmínek o smrti na minimum. Z tohoto pravidla jsem zaznamenala větší množství výjimek, ale vždy sami vypravěči upozorňovali na nestandardnost situace. Další situací bylo úmrtí mladého člověka, které bylo považováno za zbytečné, a které bylo ještě méně probírané, než u starých lidí. Těžkým, a tedy omezeným tématem, byly také případy sebevražd a psychických nemocí lidí, kdy blízcí krátce diskutovali svoji možnou vinu na tom, že včas nezasáhli, a poté o tématu přestali mluvit. Někdy bylo možné přinejmenším zmínit daného člověka. V jednom případě došlo také k úmrtí člena rodiny, které přímo zavinil další rodinný příslušník. Toto téma se s odstupem let stalo v rodině zcela zakázaným.

Smrt se neukázala jako téma zcela vyřazené z prostředí mladých lidí, ale šlo spíše o jiná pravidla, než věk lidí, kteří spolu hovořili. Nelze tvrdit, že mladí lidé nemají se smrtí zkušenosti, a proto by pro ně nebyla důležitým tématem. Všichni informátoři z mého výzkumu ji zažili u někoho blízkého. Někteří dokonce říkali, že se bojí smrti v mládí, ale smrt ve stáří nepovažují za děsivou. To ovšem může znamenat jak skutečnou smířenost se smrtí v určitém věku, tak i odložení obav na pozdější věk, kdy bude smrt pravděpodobnější.

Setkala jsem se také s tématem schování umírání za zdi nemocnic. Někteří vypravěči ho schvalovali, jiní ho kritizovali, protože v takové chvíli by měl umírající spíše získat podporu od svých blízkých. Pro blízké je ale obtížné podporu poskytnout, protože jsou nuceni věnovat se svému zaměstnání. Někteří také zmínili odpor k fyzickým projevům umírání.

4. Závěr

Cílem této práce bylo zjistit, jaká diskurzní pravidla se vztahují ke smrti blízkého v naší společnosti. Nejprve jsem popsala teorie dalších autorů, kteří se zabývali umíráním jako tabuizovaným tématem. Tabu je systém norem, který některé činnosti zcela zakázat, nebo se k nim vztahují striktní pravidla. Existují však také opakovaně porušovaná tabu. Podle Ariése je v současnosti smrt *zdivočelá*, což znamená, že z ní lidé mají nevyslovitelný strach. Běžně o ní nemluvíme a její reprezentace byly odstraněny z veřejného prostoru.

Podle Gorera je truchlení vyřazeno ze společnosti, protože vyvolává rozpaky. Jediným způsobem, jak se dnešní člověk dostává do kontaktu se smrtí, jsou média, která ji ukazují z objektivizovaného pohledu druhého. Pokud dojde k přímému setkání s úmrtím blízkého, jsou překvapeni, protože je znali pouze z médií. Stejně tak lidé neočekávají, že někomu jinému budou umírat blízcí, a tak neumí takového člověka podpořit. Podle výzkumu, provedeného v rámci této práce, však nelze pravidla takto standardizovat. Jak se ukázalo, nejde o zcela zakázané téma, které bychom znali pouze z filmů, nejen staří, ale i mladí dospělí lidé mají se smrtí blízkých osobní zkušenosti. Na druhou stranu existují poměrně striktní pravidla, v jakých situacích se dá o smrti mluvit jakým způsobem. Neznamená to ale, že by lidé nemohli za žádných okolností mluvit o umírání tak, jak ho u blízkých vnímají. Ukázalo se, že existují kombinace aktérů, situací a prostředí, kde lze hovořit o smrti, tak jak ji lidé chápou. Navíc i mladí lidé mají zkušenosti s umíráním blízkých, jejich obraz smrti tedy není tvořen pouze mediálně.

Elias napsal, že smrt je vyčleněná z lidské společnosti, aby nešířila strach. To ponechává klid tím, kterých se aktuálně netýká, ale způsobuje také osamělost umírajících. Takové vyčlenění jsem zaznamenala i ve všech částech výzkumu. Svépomocná skupina se izolovala od vnějšího světa, protože její členové se mimo ni cítili svázáni vnějšími pravidly, internetoví diskutéři cítili nevhodnost hovoru s cizím člověkem. V rozhovorech pak pro některé informátory byla smrt blízkého impulzem přemýšlet o vlastní smrtelnosti, což znamená, že běžně o ní příliš neuvažovali.

V této práci jsem identifikovala některá pravidla, která vymezují diskurz týkající se umírání blízkých. Pravidla určují, v jaké skupině a za jakých podmínek lze o smrti hovořit. Svépomocné

skupiny pozůstalých měly vlastní pravidla a očekávalo se, že narušení této struktury by je přiblížilo celospolečenskému diskurzu, což znamená, že se jednalo o skupinu jasně vymezenou společnou zkušeností a přítomnost jiných lidí by účastníkům nedovolovala hovořit o svých zkušenostech a pocitech tak, jak by si přáli. Organizátoři skupiny tedy předpokládají, že většinová společnost má zcela jiná pravidla než skupina, a proto nesmí cizí příchozí ovlivnit skupinu. Lidé, kteří se podobných skupin sice neúčastnili, ale diskutovali své prožitky na internetu, zase nikdy nepřemýšleli o tom, že by o tomtéž hovořili osobně s neznámým člověkem. Bylo však přijatelné mluvit se známým. Protože všichni informátoři měli zkušenost se smrtí v rodině, bylo zřejmé, že v rodině o ní alespoň omezeně hovořili.

Z rozhovorů jsem identifikovala typy rodin, podle toho, na které aspekty umírání se zaměřily. V *praktických* rodinách bylo důležité domluvit organizační záležitosti spojené s odchodem člověka, ale nebyl zde kladen důraz na city. V *citových* rodinách naopak byla praktická témata téměř zakázaná a bylo běžnější spolu komunikovat o zármutku samotném. Toto rozdělení dokládaly také další poznatky o dané rodině jako celku, *praktický* přístup spíše souvisel s technickým vzděláním a obecně menším sdílením pocitů v rámci rodiny, zatímco *citový* jsem zaznamenala v souvislosti s vírou v posmrtný život a celkovou citovou sdílnost i ohledně dalších témat. Zaznamenala jsem také kombinace těchto přístupů v rodině, ovšem nešlo o výběr prvků, který by sdíleli všichni členové rodiny, ale spíše různé náhledy jednotlivých členů, které působovaly napjetí.

Hovory o některých typech úmrtí však byly omezované mimo, a to především v případě úmrtí mladých lidí a sebevražd. Téma se také nepokládá za přístupné pro děti, ačkoliv před nimi není zcela utajeno. Pokud se informátoři rozhodli hovořit o úmrtí blízkého mimo rodinu, mohli získat podporu, nebo čelili odvádění hovoru k jinému tématu. Jak ale vyplynulo z rozhovorů, skutečně se snažili své zmínky o umírání blízkých na veřejnosti i před kamarády spíše minimalizovat, neboť buď přímo očekávali reakce, o něž neměli zájem, nebo neměli pocit, že by jim reakce měla jinak pomoci, a měli pocit, že by zmínění smrti mohlo zbytečně narušit atmosféru setkání. Zaznamenala jsem také situace, kdy úmrtí člena skupiny mělo za následek krátkodobé stmelení ostatních, kdy spolu i méně blízcí lidé hovořili o něčem, co považovali za důvěrné. Stmelení ale vyprchalo v řádech dnů či týdnů.

Dalším potvrzením, že smrt blízkého je velmi omezeným tématem, byla otázka, jak o ní hovořit před dětmi. Lidé nechtějí dětem ukazovat špatné stránky života, a tak bylo tématem diskuzí, zda by se děti měly účastnit pohřbu, který byl považován za něco nepříjemného. V některých rodinách se hovořilo o úmrtí blízkého s dětmi i dospělými stejně, ale vypravěči v takovém případě sami upozorňovali na nestandardnost tohoto přístupu.

Smrt není tématem zcela odděleným od mladých lidí, pro něž samotné není v blízké době pravděpodobná, jak tvrdili Gorer a Ariés. Setkávají se s ní u svých blízkých, a tak jsou nuceni nad ní sami uvažovat, pro některé vedou tato setkání i k úvahám nad vlastní smrtí. Přesto sledují umírání blízkých částečně z povzdálí, pokud k němu dochází v prostředí nemocnic. Sami cítí bariéru pečovat o své umírající blízké především ve svých časových možnostech, které musí přizpůsobovat svým zaměstnáním. Dalším potvrzením byl ústup rituálů souvisejících se smrtí. Lidé nevěděli, jak se mají chovat na pohřbech, nebo nesouhlasili s konkrétní podobou daného pohřbu. Někteří také kritizovali obecně současné pohřby jako zbytečně formální nebo nesouvisející s osobností zemřelého.

Vzhledem k popsaným omezením považuji umírání skutečně za tabuizované téma, nicméně nelze říci, že by bylo zcela uzavřené před všemi. Gorerova teorie, že lidé mají představu o smrti z médií, se neukázala jako pravdivá. Pokud ale definujeme tabu jako ohraničující zákazy a jako pravidlo, které překoná i své porušení, můžeme říci, že umírání blízkého je tabuizovaným tématem.

Summary

The aim of this thesis was to describe discourse rules connected to dying in the society based on the theories of Gorer, Elias and other authors. By some authors the dying is claimed to be a taboo which means a system of norms which abandons certain activities or contains strict rules. Some taboos can even overcome continuous violation. According to Ariés, people are indescribably scared of dying and exclude its representations from public space. To discover the discourse rules I processed a research consisting of three steps. First, I tried to approach a closed group which supports people after their close ones have died, second I tried to contact people from internet discussion focused on the same topic, who were prepared to discuss online but not expecting to talk to anyone in person. Those closed groups showed how the topic is being restricted in the society. The third step were in-depth interviews with six young people. All the three steps contributed to explore the borders of appropriate representations of death in the society.

According to Gorer, the mourning has been excluded from the society for causing discomfort and the only mean by which people meet the death is the modified picture from media. Therefore people have distorted expectations of death and do not know how to support others whose close ones have died. However, research for this thesis has not confirmed Gorer's theory since it has shown that young people have personal experience with close people dying. There are relatively strict rules bordering death representations but some sharing of the mourning or fear of death of a close one are

allowed. Some combinations of actors, situations and environments exist where people can talk about experiencing dying of a close one in the form they feel it.

Elias wrote that death has been excluded from the society not to spread fear. This contributes to the people who are not involved to stay calm regarding death. I have noticed this exclusion in my research because people from the closed groups expected the group can only fulfil its purpose when no outsiders representing the major society are present. The participants of the internet discussion have never considered talking about death of a close one with a stranger. On the other hand, it was acceptable to talk about the topic with a person from their environment. All the informants interviewed mentioned a personal experience with death of a relative which they shared within the family.

In the interviews I have identified types of families according to focus on certain aspects of dying. For the *practical* families it was necessary to manage mostly organisational features connected to the dying but suppressing emotional expressions. On the contrary, in the *emotional* families the organisational topics were nearly forbidden while the emphasis was put on the emotions. I also explored combinations of approaches in families which were causing tensions between people representing different approaches.

Representations of certain types of death were more restricted than others, especially in the cases of young peoples' deaths and suicides. The topic is generally not considered accessible for children but nor strictly forbidden. According to the interviews, people were trying to reduce mentioning of their experience on public because of expecting unwanted reactions or did not expect any benefit for degradation of the atmosphere at the moment. I have also noticed situation when death of a group member caused a short-time uniting of the group.

The death is not an isolated topic from young people for whom personally it is not very probable in the near future as Gorer and Ariés stated. They are confronted with death concerning their closed ones and therefore are forced to think of death in general and of their own. Nevertheless, they watch it rather from afar happening in hospitals. They feel a barrier to caring of the dying people, mostly in their time availability which has to be adjusted to their jobs. Also, people mentioned their doubts about a proper behavior on funerals and disagreement with a given form of funeral.

According to the described restrictions I consider dying to be a taboo, nevertheless it is not abandoned in all situations among all actors. Gorer's theory that people picture death according to media has not been confirmed. But if we define taboo as bounding prohibitions which can also overcome its violation, it is possible to claim the death of a closed one to be a taboo.

Použitá literatura

Knihy

ARIÉS, P. *The Hour of Our Death*. Allen Lane: London, 1981.

ARIÉS, Philippe. *Dějiny smrti I*. Praha: Argo, 2000. (a)

ARIÉS, Philippe. *Dějiny smrti II*. Praha: Argo, 2000. (b)

BAUMAN, Zygmunt. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta, 2002.

ELIAS, Norbert. *O osamělosti umírajících v našich dnech*. 1. Praha: Nakladatelství Franze Kafky, 1998.

FREUD, Sigmund. *Totem and Taboo: Resemblances Between the Psychic Lives of Savages and Neurotics*. 2012. Dostupné z: http://s-f-walker.org.uk/pubsebooks/pdfs/Sigmund_Freud_Totem_and_Taboo.pdf

GORER, G. *Death, grief and mourning*. Michigan : Cresset Press , 1965.

KÜBLER-ROSS, Elisabeth. *On Death and Dying*. New York: The Macmillan Company, 1969.

TANNENWALD, Nina. *The Nuclear Taboo: The United States and the Non-Use of Nuclear Weapons Since 1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Kapitoly

EDWARDS, Bob a John MCCARTHY. Resources and Social Movement Mobilization. *The Blackwell Companion to Social Movement*. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing, 2004. s. 116-152.

MICHEL, Foucault. Právo na smrt a moc nad životem. *Vůle k vědění (Dějiny sexuality I)*. Praha: Herrman a synové, 1999, s. 157-169.

Články

AADALEN, Sharon. Coping with Sudden Infant Death Syndrome: Intervention Strategies and a Case Study. *Family Relations*. 1980, **29**(4): 584-590.

BARTON, Ellen L. Informational and Interactional Functions of Slogans and Sayings in the Discourse of a Support Group. *Discourse Society*. 1999, **10**(4), 461-486.

BAUMAN, Zygmunt. Survival as a Social Construct. *Theory, Culture & Society*. 1992,**9**(1), 1-36.

BENS, John H. Taboo or Not Taboo. *Theory, Culture & Society*. 1971, **22**(3), 215-220.

- FERSHTMAN, Chaim, Uri GNEEZY a Moshe HOFFMAN. Taboos and Identity: Considering the Unthinkable. *American Economic Journal: Microeconomics*. 2011, **3**(2): 139-164.
- GORER, Geoffrey. The Pornography of Death. *Encounter*. 1955: 49-52. Dostupné také z: <http://www.romolocapitano.com/wp-content/uploads/2013/08/Gorer.pdf>
- LEE, Raymond L.M. Modernity, Mortality and Re-Enchantment: The Death Taboo Revisited. *Sociology*. 2008. **42**(4): 745-759.
- MELLOR, Philip A. a Chris SHILLING. Modernity, Self-Identity and the Sequestration of Death. *Sociology*. 1993, **27**(3), 411-431.
- O'GORMAN, Stella Mary. Death, and dying in contemporary society an evaluation of current attitudes and rituals associated with death and dying and their relevance to recent understandings of health and healing. *Journal of Advanced Nursing*. 1998, **27**: 1127-1135.
- PŘIDALOVÁ, Marie. Proč je moderní smrt tabu? *Sociologický časopis*. 1998, **34**(3): 347-361.
- THOITS, Peggy A. Self-Labeling Processes in Mental Illness: The Role of Emotional Deviance. *American Journal of Sociology*. 1985, **91**(2): 221-249.
- TOY, Crawford H. Taboo and Morality. *Journal of the American Oriental Society*. 1899, **20**, 151-156.
- WALTER, Tony. Modern Death: Taboo or not Taboo? *Sociology*. 1991, **25**(2): 293-310.
- WILDFREUER, Janina, Martin W. SCHNELL a Christian SCHULZ. Talking about dying and death: On new discursive constructions of a formerly postulated taboo. *Discourse & Society*. 2015, **26**(3): 366-390.